

Дилмурод Қуронов

ТАЛҚИН ИМКОНЛАРИ

Тошкент
«Turon zamin ziyo»
2015

УЎК:
КБК
И-

Адабиётшунос Д.Қуроновиқнинг ушбу тўпламидан, асосан, бадиий асар талқини муаммоларига бағишланган мақолалар жой олган бўлиб, уларда олимнинг илмий фаолиятида таянилан бадиий асарга ёндашув принциплари умумлаштирилган. Айни шу жиҳати билан китоб мутахассслар, филолог-талабалар ва адабиёт мухлисларига фойдали бўла олади.

АДАБИЙ АСАР ҲАҚИДА ҚАЙДЛАР

Мулоҳазаларимизда адабий асарга хос биттагина, бироқ наздимизда энг муҳим жиҳатдан туртки оламиз. У ҳам бўлса адабий асарнинг, энг аввал, нутқ ҳодисаси эканлиги. Зеро, адабий асарнинг яратувчиси – нутқ ирод этаётган одам, ёзмоқ – тасаввурдаги (имплицит) ўқувчига гапирмоқ ва айтганларини сўзма-сўз ёзувда акс эттириб бормоқ демакдир. Шунга мос ҳолда адабий асарнинг ўқувчиси – тинглаётган одам, негаки, ўқимоқ ҳам асли ёзувда мангуга муҳрланган нутқни қайта жонлантириш ва шу асно тасаввурдаги (имплицит) ёзувчини тингламоқ демакдир. Бир неча йиллар илгари биз адабий асарни ГАП деб тушунган ҳолда унинг айрим жиҳатларини нутқий коммуникация бирлиги бўлмиш гап билан қиёсан тавсифлашга ҳаракат қилгандик¹. Ушбу мақола ўшанда бошлаган ишни якунлаш, айти масалага кенгроқ ва махсус тўхталиш истаги билан ёзилди.

I. Фарқлаш осон бўлсин деб “ГАП” ва “гап” шаклларида икки турли ифода этаётган бўлсак-да, улар коммуникатив қиммати нуқтаи назаридан тенг – иккиси ҳам биттадан коммуникатив бирлик. Шу ўринда синтактик бирлик сифатидаги гап билан коммуникатив бирлик сифатидаги гап фарқланишини таъкидлаш зарур. Коммуникатив бирлик сифатидаги гап (айни маънони руслар “высказывание” сўзи билан ифодалайди) диалогдаги репликага тенг бўлиб, унинг чегараси нутқ субъектининг алмашиши билан белгиланади. Яъни бу маънода диалогдаги ҳар бир репликани – у биргина товуш ё сўз, бир неча сўз ё бир неча гапдан таркиб топганидан қатъи назар – битта гап деб тушунамиз.

I.1. Худди биргина товуш ё сўз, бир неча сўз ё бир неча гапдан таркиб топганидан қатъи назар, диалог репликаси битта коммуникатив бирлик сифатидаги гап ҳисоблангани каби, ижодий ният рўёби бўлмиш ҳар қандай асар – бир мисра ё минглаб мисралардан, биргина эпизод ё бир неча йиллик воқеалардан, бир неча дақиқалик кўриниш ва ё бир неча пардалардан таркиб топган бўлишидан қатъи назар – бадиий коммуникациянинг алоҳида битта бирлиги, тўлақонли адабий асардир. Яъни, масалан, мумтоз шеърятдаги фард билан дoston ва ё янги адабиётдаги новелла билан

¹ Куронов Д. Чўлпон насри поэтикаси.- Т.: Шарқ, 2004

роман бу жиҳатдан ўзаро тенгдир. Диалогдаги репликанинг чегаралари нутқ субъектларининг алмашилиши билан белгиланса, адабий асарнинг чегараси ижод жараёни – ижодий ният туғилишидан то асарга сўнгги нуқта қўйилгунча ўтган вақт билан белгиланади.

1.2. Ҳар бир алоҳида олинган реплика диалог жараёнига нисбатан қисм. Зеро, диалогдаги реплика ўздан аввалги репликаларга жавоб сифатида юзага келган, шу боис мазмуни ва руҳи улар билан боғлиқ. Репликалар орасидаги боғлиқлик табиатига кўра (бевосита ё бавосита) ҳам, мустақамлигига кўра ҳам фарқли: одатда, яқин репликалар орасида бевосита, узоқлари орасида бавосита боғлиқлик кузатилади; айримларининг боғланиши ўта заиф, бошқаларини эса ажратиб бўлмайдиган даражада. Мисол тариқасида қуйидаги диалогни кўриб ўтиш мумкин:

- Шаҳарга кетяпман.
- Яхши боринг.
- Борасанми?
- Ҳа.

Ушбу диалогда биринчи реплика мазмунан нисбий мустақил, қолганлари эса турли даражада бир-бирига боғлиқ. Иккинчи реплика ўз ҳолича ҳам “тилак” маъносини беради, лекин мазмунини биринчиси билан боғлиқликдагина тўла намоён этади. Учинчи реплика ҳам худди шундай: биринчисига боғланган ҳолда “Ортимдан шаҳарга борасанми?” каби мазмунни ифодалайди. Тўртинчи реплика эса учинчи ва у орқали биринчи репликага боғланади ва шундагина мазмуни конкретлашади. Сираси, биринчи жумлани мустақил деганимиз ҳам шартли. Зеро, диалогнинг кенгайиб бориши баробари у ҳам мазмунан тўлишиб боради. Агар уни алоҳида олсак, фақат кетаётганлик хабарини уқамиз, бошқа жумлалар ўраида эса муайян ҳаётий шароит ва ўзаро муносабатлардан келиб чиқувчи нозик психологик ҳолатлар ҳам илғанади. Кўринадик, муайян шароит ва маълум вақт оралиғида кечувчи диалог – нисбий бутунлик, шу боис ҳам у репликаларнинг ўзаро боғлиқлигини таъминлайди. Худди шу каби, маълум вақт оралиғида мавжуд ижтимоий-маданий шароитда кечувчи адабий жараён ҳам нисбий бутунлик, айна ҳол шу даврда яратилган асарларнинг ўзаро диалогик алоқасини муқаррар этиб қўяди. Фақат адабий асарларнинг диалогик алоқаси доим ҳам очиқ кўзга ташланмайди, ик-

кинчи томони, уларни ҳамма ҳам бирдек кўролмайдилар, чунки ўқувчиларнинг адабий жараёндан хабардорлик, унга яқинлик даражаси турличадир.

1.2.1. Адабий асарларнинг алоқалари ҳам табиати ва сифатига кўра диалогдаги репликаларнинг алоқалари каби. Масалан, юқоридаги диалогга қиёсан олсак, Чўлпоннинг “Бузилган ўлкага” шеъри билан Ғайратийнинг “Тузалган ўлкага” шеърлари ўзаро биринчи ва иккинчи репликалар (Шаҳарга кетяпман – Яхши боринг) орасидаги каби муносабатда. Чўлпон шеъри ғоявий-бадий жиҳатдан мустақил, Ғайратий шеъри эса мазмун-моҳиятини “Бузилган ўлка”дан айри ҳолда намоён этолмайдилар. Ботунинг “Кел, бирга кулайлик” шеъри билан Чўлпоннинг “Тан бердим” шеъри орасидаги муносабат эса учинчи ва тўртинчи (Борасанми? - Ҳа) репликалар каби. Аввало, учинчи ва тўртинчи репликалар каби иккиси ҳам мазмунан мустақил эмас. Боту шеърининг мазмуни Чўлпоннинг “пессимистик” дея танқид қилинган шеърларисиз (худди “Борасанми”нинг мазмуни “Шаҳарга кетяпман”сиз тўлиқ бўлмагани каби) чала, тушунарсиз бўлиб қолганидек, Чўлпон шеърининг мазмуни ҳам уларга боғланган ҳолда конкретлашади. Бундан ташқари, худди “Ҳа” диалогда “Борасанми” орқали “Шаҳарга кетяпман”га боғлангани каби, Ботунинг аниқ бир шеърига жавоб ўлароқ ёзилган шеър айти пайтда Боту ва унга ҳамфикр ўзга шоирларнинг шу мазмундаги бошқа шеърларига (яъни аввалги репликаларга) ҳам жавобдир.

1.2.2. Диалогдаги репликаларни умумий мавзу (ва унга боғлиқ мавзучалар) ва суҳбат руҳий атмосфераси бирлаштиргани каби, давр адабиётида яратилган асарлар ҳам, аввало, мавзу ва ижтимоий кайфият умумийлиги билан характерланади. Дейлик, бу жиҳатдан “Кеча ва кундуз” билан “Қутлуғ қон” бир-бири билан мустаҳкам алоқада, улар битта масалада сўз юритгани ҳолда муносабат (модаллик) жиҳатидан фарқланади: бири инкор қилса, иккинчиси тасдиқлайди.

1.2.3. Диалогдаги реплика спонтан эмас, аксинча, у нутқий вазият тақозосидир. Бошқача айтсак, сўзловчи оғзига келгани эмас, нутқий вазият талаб этаётган гапни айтади. Айти қоида адабий жараёнда ҳам тўла амал қилади ва бу адабий асарлар орасидаги диалогик алоқанинг яна бир муҳим омилидир. Ўтган асрнинг 60-йилларида Ойбекнинг “Болалик”, А.Қаҳҳорнинг “Ўтмишдан эртақлар” қиссалари яратилгани

ёки Ғ.Ғуломнинг “Шум бола”ни ижтимоий таҳлил томонларини кучайтириб қайта ишлаганига айна омил натижаси деб қаралиши мумкин. Зеро, буларнинг бари муаллифларининг ўзлари билган ўтмишни қайта идрок этиш ва баҳолаш эҳтиёжидан туғилган, бу эҳтиёжнинг ўзи эса, жамият Сталин шахсига сиғиниш оқибатларини бартараф этишга астойдил киришган давр шароити маҳсулидир.

1.3. Диалог репликалари, табиийки, нутқ жараёнида яратилмайди, сўзловчи тайёр тил материаллари (сўзлар ва гап қолиплари)дан ўзи етказмоқчи бўлган мазмунни ифода-лаш учун фойдаланади. Яъни айна пайтда кечаётган суҳбат тил аъёналарининг бевосита давоми демакдир. Шунга ўхшаш, бугунги кунда яратилаётган адабий асар ҳам миллий адабий аъёналардан ўсиб чиқади ва ўзи ҳам тезда аъёнага дўнади.

1.3.1. Суҳбат асносида сўзловчида ўзи қўллаган ифодалардан қоникмаслик ҳисси ва шундан келиб чиқувчи фикрини аниқроқ ва таъсирлироқ ифодалашга интилишнинг ҳаммаша мавжудлиги нутққа мудом янги ифода, шакл ва услублар кириб келишининг асосидир. Худди шу сингари, адибу шоир борки, воқеликни жонли тасвирлашу фикр-туйғуларини ёрқин ифодалашни қасд этиб, эришганига қаноат қилмай қалам суради ва айна ҳол бу борадаги ижодий изланишларни бардавом этади.

1.3.2. Халқларнинг ўзаро савдо-иқтисодий, маиший, маданий алоқалари, энг аввал, тилда акс этади. Зеро, бунда тил ўзга тил унсурларини ўзлаштиради, шу ҳисобга ифода имкониятларини кенгайтиради. Ўзлигини сақлаш учун тил ўзга тил унсурларидан ўз табиатига мос, руҳига сингишадиган унсурларнигина қабул қилади, уларни ўзига мослаб ўзлаштиради. Шунга ўхшаш, миллий адабиётга ўзга адабиётлардан кириб келган адабий асар шакллари ҳам том маънода ўзлашган, ўзиникига айлангандир. Зеро, ўзлашган сўзнинг шакли (талаффузи), руҳи ва мазмуни ўзбекчалашгани каби, масалан, роман ҳам миллий хусусиятлар касб этган, шу боис ҳам тўла асос билан ўзбек романи дейилади.

1.3.3. Кишиларнинг тил воситасида ўзаро ахборот алмашишини рўёбга чиқарувчи асосий омиллардан бири уларнинг онгида тайёр гап қолип (конструкция)ларининг мавжудлигидир. Зеро, шу қолипларга тил материали – сўзларни жойлаштириш орқали фикр шакллантирилади ва ифода

этилади; таниш қолипларга тизилган сўзларнинг ўзаро муносабатларидан келиб чиқиб фикр уқилади (тингловчи онгида қайта шакллантирилади). Шу сингари, онгимизда тайёр адабий асар конструкциялари – жанр қолиплари мавжудки, уларга ҳаёт материалини жойлаган ҳолда бадиий мазмун шакллантирилади.

II. Репликада сўзловчининг онгида айна пайтда кечаётган ҳолат акс этганидек, адабий асарда санъаткорнинг ижод онларидаги маънавий-руҳий ҳолати муҳрланади. Бу ўринда иккита нуқтани таъкидлаб қайд этиш лозим: 1) нутқ моменти ҳам, ижод онлари ҳам изоляцияланган эмас, аксинча, бутуннинг қисмидир; 2) нутқ моментида сўзловчи онгида кечаётган ҳолат ҳам, санъаткорнинг ижод онларидаги маънавий-руҳий ҳолати ҳам спонтан эмас, аксинча, қатор субъектив ва объектив омиллар билан белгилангандир.

II.1. Репликада акс этган нутқ моментидаги руҳий ҳолатда сўзловчи шахсияти – инсоний фазилат ва нуқсонлари, феъл-хўйи, интеллектуал савияси, маънавий қиёфаси ва ш.к.лар муҳри бор. Бироқ булар репликада тўғридан-тўғри эмас, балки нутқ моменти орқали, ундаги лингвистик ва экстралингвистик омиллар призмасидан ўтиб аксланади. Демак, репликанинг мазмуни уни ким ва қандай вазиятда айтаётганига боғлиқ конкретлашади. Шунга ўхшаш, адабий асарда акс этувчи ижод онларидаги маънавий руҳий ҳолатда ҳам, шубҳасиз, муаллиф шахсияти – унинг ҳаёт йўли билан боғлиқ характери, дунёқараши, орзу-интилишлари ва ш.к.лар муҳри бор. Бироқ булар ҳам адабий асарда тўғридан-тўғри эмас, ижод жараёни кечаётган вақтдаги шароит (ижтимоий ва шахсий ҳаёт, маданий муҳит, маърифий ҳолат ва ш.к.)дан келиб чиқувчи кайфият фокусидан ўтган ҳолда аксланади. Демак, адабий асар мазмунини саналган омилларга тўғридан-тўғри боғлаб қўйиш хато, улар санъаткорнинг ижод онларидаги маънавий-руҳий ҳолатини тасаввур (ҳис) қилиш имконини яратиши жиҳатидан аҳамиятли. Зеро, уларнинг ёрдамида ҳосил қилинган тасаввур адабий асарнинг мазмун-моҳияти ва руҳини тўғри тушуниш ва талқин қилиш асосидир.

II.2. Сўзловчининг репликада акс этган нутқ моментидаги руҳий ҳолати том маънода бетакрордир. Зеро, у айна шу руҳий ҳолатга қайта кира олмайди, бас, репликани айна шу мазмун ва руҳда қайта айта олмайди. Шунга ўхшаш, муайян

асарни яратиш онларидаги маънавий-руҳий ҳолат ҳам бетакрор, айти шу ҳолатга санъаткор қайта кира олмайди. Бу эса айти маънавий-руҳий ҳолатдан чиққач, муаллиф асарни сайқаллаши мумкин холос, мазмуни ва руҳига дахл қилувчи ҳар қандай ўзгартириш унга “ямоқ” бўлиб тушади деганидир.

II.3. Халқ мақоли айтилган гапни отилган ўққа қиёс қилади. Мақолнинг энг кенг оммалашган маъноси “айтилган гапни қайтариб бўлмайди” дегани, яна у “айтиб бўлган гапининг эгаси эмассан” деган маънода ҳам фаол ишлатилади. Ҳақиқатан, шундай. Дейлик, сўзловчи айтган гап бировга озор етказди, у буни чиндан-да истамаган. Лекин энди кеч, айтилган гап моддийлашиб бўлди, эшитувчи уни ўз талқинида тушунишга ҳақли. Сўзловчи ҳар не куйиниб “ундай эмас, бундай демокчийдим” десин, эшитувчи кўнглини озордан татом фориг етолмайди. Негаки, айтилган, яъни товушларда моддийлашган гап унингча талқин қилишга ҳам изн беради. Демак, сўзловчи талқини ҳам имкониятдаги талқинлардан бири, холос, алоҳида мавқе тутмайди. Шу маънода, эълон қилинган адабий асар ҳам энди муаллифники эмас, ўқувчи уни ўзича тушунишга ҳақли, бунда ҳам муаллиф талқини охириги инстанция бўлолмайди. Демак, гоҳ-гоҳ учраб турадиган муаллифнинг танқидчиликдаги талқинларга қарши чиқиши ёки мунаққиднинг асар ҳақидаги муаллиф сўзларига бешак далил сифатида ёпишиб олиш ҳоллари тўғри эмас.

III. Айтилган гап ёхуд эълон қилинган адабий асарни турли-туман талқин қилиш имкониятлари ҳамиша мавжуд ва бу табиий ҳам қонуний бир ҳолдир. Зеро, сўзловчи фикр етказмайди, балки фикр ифодаси учун шакллантирилган гап – товушлар комбинациясини етказди; тингловчи эса, ўз навбатида, ўша товуш комбинацияларини фикрга айлантиради ва шу тариқа ахборот алмашиш содир бўлади. Яъни тингловчи шунчаки ахборот қабул қилувчи мослама эмас, балки мазмунни қайта яратувчидир. Шунга ўхшаш, адабий асар ўқувчиси ҳам пассив қабул қилувчи эмас, асар бадиий воқелигини қайта яратувчидир.

III.1. Қадимдан “ифода этилган фикр ёлғон” деган нақл келади. Бунинг асоси инсон ўйлаб ва ё ҳис қилиб турганини сўз билан тугал ифодалашга ожизлиги, демакки, ўйидаги билан тилидагининг фарқ қилишидадир. Яъни ифода ҳамиша сўзловчи ифодалашни истаганидан кўра тор, чаладир. Нутқий мулоқот пайти тингловчи буни ҳис қилиб

туради, ифодадаги кемтикларни (экстралингвистик омилларга диққат қилиш, сўзловчи билан муносабатлари контекстини хотирга келтириш ва, қисман, тасаввурини ишга солиш асосида) тўлдириб олиш пайида бўлади. Шунга ўхшаш, адабий асарда ҳам муаллиф айтмоқчи бўлганларини тўла ифодалай олмайди, бунда ифодадаги кемтиклар ўқувчининг ижодий тасаввурни тўла ишга солиши ҳисобида тўлдирилади. Жонли мулоқотдагидан кўра мураккаблиги шундаки, бунда бир қатор экстралингвистик омиллар (ритм, темп, тон, умуман интонация) ҳам матн асосида қайта яратилиши зарур бўлади.

III.2. Диалог иштирокчиларининг барчалари мазмун яратувчи субъект экан, у ҳолда сўзловчи етказмоқчи бўлган (ва ўз наздида етказган) мазмун билан тингловчи англаган мазмун айнан бир нарсга бўлолмайди. Адабий асар мисолида эса мазмун яратувчи субъектлар сони (ёзувчи + ўқиган ҳар бир ўқувчи) ғоят кенг, бас, талқинлар сони ҳам шунга мутаносибдир.

III.2.1. Муайян вазиятда айтилган реплика суҳбат иштирокчиларининг айримларига бир, қолганларига бошқа бир маънони етказиши мумкин. Масалан, суҳбат жараёнида биров иштирокчиларнинг бари танийдиган одам ҳақида “Аҳмад ака хўроз-да!” деб айтди. Тингловчиларнинг бириси чўзиб “ха-а”, тагин бириси бош ирғаб, бошқаси имою сўзсиз ушбу баҳони маъқуллади. Қизиғи, бу ўринда чинакам ахборот алмашуви амалга ошмади, чунки биринчи тингловчи “Аҳмад ака тезда уришиб кетадиган, жанжалкаш одам” деб билади; иккинчиси “Аҳмад ака аёлларга ўчроқ, “юрадиган” одам”лигидан хабардор, учинчиси “Аҳмад ака – мард одам” эканига амин бўлган, ҳолбуки, сўзловчи “Аҳмад ака аёллар бригадаси бошлиғи” эканини назарда тутганди, холос. Албатта, тингловчилар англаган мазмунларда субъективлик устувор, бироқ улар объектив асос – айтилган гапдан ўсиб чиқаётирки, уларни инкор қилиб бўлмайди. Шунга ўхшаш, адабий асар талқини ҳам муаллиф назарда тутгандан тасомил бошқа бўлиши мумкин ва бунга табиий деб қарамоқ жоиз. Бу ўринда фақат биргина талаб ўринли: *талқин матндан ўсиб чиқиши шарт*.

III.2.2. Айрим ҳолларда турлича тушуниш имконияти сўзловчи томонидан атайин яратилади. Масалан, биров баҳорда қайтариш шарт билан қарз берган одам иштирок

этаётган суҳбатда “Мана, баҳор ҳам келди!” деса, буни қарздор “Қарзни қайтариш вақти келди!” маъносида, бошқалар ўз маъносида тушунадилар. Мазкур ҳолатдаги битта реплика билан адресатларга турлича маънолар етказилишида атайинлик (албатта, бундай вазият табиий равишда ҳам юзага келиши мумкинлигини инкор қилиб бўлмайди) бор, яъни сўзловчида мақсадли равишда шу тарз **гапириши** имконияти бор. Шунга ўхшаш, адабий асар ҳам муаллифнинг хос ўқувчисига бошқа, оммага бошқа мазмунни етказиши мумкин. Масалан, Чўлпон “Соз” тўпламининг биринчи шеърини “Бир неча йил қантаргач, Яна олдим созимни. Энди айтиб йиғламас, Кўнгилдаги розимни” деган сатрлар билан бошлайди. Бу билан у, бир томондан, шўроча тарбия топган ўқувчига “энди шўродан нолиб йиғлоқи шеърлар ёзмайман” дея ваъда беради; иккинчи томондан, хос ўқувчисидан “созим энди кўнгил розини айтолмайди” дея узр сўрайди.

III.2.3. Аввалги (III.2.2) бандда тавсифланган каби мазмун плани иккига ажралиши бошқа омиллар таъсирида, аниқроғи, мажбурият орқасида юзага келиши нутқий мулоқотда кўпроқ учрайди. Диалог кечаётган вазият сўзловчига доим ҳам ўйидагини эркин ифодалаш имконини бермайди: гоҳ ижтимоий-сиёсий шароитни ҳисобга олиб, гоҳ миллий ё маданий анъаналар ҳурматида, гоҳи суҳбатдошлар андишасини қилиб битта гапдан қолишига тўғри келади. Аксига олиб, айна ҳол сўзловчидаги айтиш эҳтиёжини кучайтиради ва у бир йўлини қилиб – киноя, қиёс, мажоз каби воситалар орқали фикрини ифодалашга интилади. Айтиш керакки, бу тарз айтилган репликага сўзловчи юклаган мазмун диалог контекстидагина тушунилади. Шунга ўхшаш, адабий асар ҳам яхлит ҳолича киноя (мас., А.Орипов. “Чол ва коммунизм қиссаси”), қиёс (мас., А.Қаҳҳор. “Даҳшат”) ё мажоз (мас., Ойбек. “Наъматак”)га айланиши мумкин. Бундай асарларга муаллиф юклаган мазмун ҳам фақат контекст (асар яратилган даврдаги шароит, етакчи ижтимоий кайфият, муаллиф дунёқараши ва ш.к.) доирасида англашилади.

IV. Нутқий мулоқотга киришаётган сўзловчи ҳам, бадий мулоқотга киришаётган ижодкор ҳам репрезентатив (тингловчи ё ўқувчига информация етказиш), экспрессив (информацияга ўз муносабатини ифодалаш) ва апеллятив (тингловчи ё ўқувчига таъсир ўтказиш) мақсадларни кўзлайди. Шу боис коммуникатив бирлик бўлмиш репликада ҳам,

адабий асарда ҳам шу учала мақсад ҳар вақт ҳозир, фақат ҳар бир конкрет бирликда уларнинг салмоғи турличадир. Табиийки, коммуникатив бирлик (реплика ё адабий асар) нинг ташкилланиши (структура) шу учала мақсадни рўёбга чиқариш учун оптимал имкон бериши лозим. Шунақа экан, реплика (гап)нинг қурилиши билан адабий асар структураси орасида аналогиялар бўлиши табиий. Француз адабиётшуноси Р.Барт: «структура нуқтаи назаридан ҳар қандай ривоявий матн гап моделига мувофиқ қурилади... ҳар қандай ҳикоя – бу катта гап» деб ҳисоблайди¹.

IV.1. Албатта, Р.Барт фикрини мутлақлаштириб бўлмайди, лекин маълум асосга эгаллигини ҳам инкор қилиш мушкул. Негаки, ҳақиқатан ҳам, ҳикояларнинг композицион қурилиши, кенгроқ қарасак, гап моделларини ёдга солади. Дейлик, “Новвой қиз” (Чўлпон) ҳикояси контраст усулида қурилган бўлиб, унинг иккита қисми бир-бирига қарши қўйилгани, масалан, “Юрган дарё – ўтирган бўйра» қолипида; “Оқподшонинг инъоми” ҳикоясининг қолипи сифатида эса қуйидагича гапни тузиш мумкин: “Уста Тўхташ мукофот оламан деб, ажабтовур ковуш ясади ва уни виставкага юбориб, ўзи мукофот илинжида орзиқиб хушxabар кутди: оқподшодан унга катта “испasiба” келтириб беришди”. Хуллас, аксарият ҳикояларнинг қурилиши, уларнинг қисмлари ёки сюжети ташкил қилган воқеалар орасидаги алоқаларни шу тарз гап моделлари орқали ифода лаш мумкин². Бу эса реплика (гап) ва адабий асар қурилиши да умумий қонуниятлар амал қилишидан далолатдир.

IV.2. Композицион усуллар билан синтактик усуллар орасида аналогиялар кузатилиши ҳам қонуниятлар умумийлигидандир. Масалан, гап бўлакларининг одатдаги тартибини ўзгартириш – инверсия усули билан сюжет воқеалари тартибининг ўзгартирилиши моҳиятан бир нарсадир. Ёки тмезис – гап ичига унга грамматик жиҳатдан боғланмаган гап ёки бўлакнинг киритилиши билан асар сюжети га бевосита боғлиқ бўлмаган воқеаларнинг киритилиши ҳақида ҳам худди шу гапни айтиш мумкин. Шунга ўхшаш, адабий асарнинг композицион қурилишида параллелизм, градация, эллипсис каби синтактик усулларнинг ҳам муқобилларини кўрсатиш мумкин.

¹ Барт Р. Введение в структурный анализ повествовательных текстов//Зарубежная эстетика и теория литературы XIX-XX вв. - М.,1987.- С.391

² Куронов Д. Бадиият сирлари.// Тафаккур.- 1996.- №4.

IV.3. Адабий асар композициясида гапни мураккаблаштирувчи унсурларнинг аналоглари ҳам яққол кўзга ташланади. Дейлик, модал конструкциялар гапга мазмун ва грамматик жиҳатдан боғланмай, сўзловчининг ўзи етказётган информацияга муносабатини ифодалайдики, моҳияти ва вазифасига кўра улар воқеабанд асарлардаги лирик чекиниш кабилардир. Ёки Р.Акутагаванинг машҳур “Чангалзорда” ҳикоясида қўлланган усул – битта воқеанинг уч иштирокчи томонидан ҳикоя қилиниши қай бир маънода уюшиқ бўлаклар билан мураккаблаган гапни эслатади.

Хуллас, нутқий жанр ва бадиий коммуникация воситаси сифатида адабий асар нутқий коммуникация бирлиги бўлмиш гап билан кўплаб умумий жиҳатларга эгадир. Буларни яна бир қарра эслатишга ҳаракат қилганимиз, адабий асарга нутқий жанр сифатида ёндашганимиз ўша умумий жиҳатларни шунчаки кўрсатиб бериш учун эмас, албатта. Бизнингча, айти ёндашув адабий асар, адабий жараён, адабий асар талқини, адабий-бадиий ижод табиати каби қатор назарий муаммоларни тўғри ҳал қилишга йўналиш, андоза бериши билан аҳамиятлидир.

2014 йил

АДАБИЙ АСАР ТАЛҚИНИГА ДОИР АЙРИМ ҚАЙДЛАР

Масала юзасидан фикрларимизни бадиий коммуникация бирлиги саналувчи адабий асарни нутқий коммуникация бирлиги бўлмиш гап билан қиёслаган ҳолда баён қилиш кўп жиҳатдан ўнғай кўринди. Зеро, адабий асар – энг аввал, нутқ ҳодисаси: адабий асарнинг яратувчиси – нутқ ирод этаётган одам, шунга мос тарзда адабий асарнинг ўқувчиси – тинглаётган одам. Бундай дейишимизга асос, ёзмоқнинг моҳиятан тасаввурдаги ўқувчига гапирмоқ, ўқимоқ эса тасаввурдаги ёзувчини тингламоқ **эканидир**. Биз тўхталмоқчи бўлган масала – *талқин* эса шу иккисининг орасидаги, аниқроғи, иккисига ҳам бирдек тааллуқли ҳодисадир.

1. Аввало, **талқин** истилоҳини аниқлаштириб олишимиз зарур. Ҳозирги истеъмолда “интерпретация”нинг синоними

сифатида қўлланувчи ушбу терминнинг истилоҳий маъноси ўзга томонидан айтилган гап ёхуд ёзилган асар (илмий, фалсафий, диний, бадиий ва ҳ.) мазмунини англаш, уни маълум яхлитликда тушуниш ва тушунтириш демакдир. Кўриниб турганидек, бу ўринда терминни соҳамиз, яъни адабиётшунослик доирасидан кенгроқ оляпмиз, бироқ, барибир, матн ҳудудидан четга чиққанимиз йўқ; мазкур маънода талқин деганимиз “матн герменевтикаси” чегарасида қолмоқда. Ҳолбуки, талқин (интерпретация) термини ҳозирда кўплаб фан соҳалари вакиллари илмий муомаласида ғоят фаол ва биз юқорида айтгандан анча кенг, яъни *умуман бирон нарсани тушуниш ва тушунтириш* амаллари маъносида ишлатилмоқда.

1.1. Илмий муомалада кенг қўлланувчи “бадиий талқин” тушунчаси билан “адабий асар талқини” тушунчаларини фарқламоқ керак (қулайлик мақсадида амалиётда уларнинг иккиси ҳам кўпинча битта “талқин” сўзи билан ифодалангани учун баъзан аксинча ҳол кузатилади). Негаки, ушбу тушунчаларнинг биринчиси ижод жараёни билан, иккинчиси адабий асарни ўқиш (уқиш) жараёни билан боғлиқ.

1.1.1. *Бадиий талқин* дегани предметни бадиий образ воситасида идрок қилмоқ (тушунмоқ) ва англаганини бадиий образлар орқали ифодаламоқ (тушунтирмоқ)дирки, бу амаллар ижод – яратиш жараёнидан ташқарида мавжуд эмас. Аслида, бу амаллар бадиий санъатларнинг барига ҳам у ё бу даражада хос, бироқ бошқаларига қараганда билиш имкониятлари кенгроқ бўлган бадиий адабиётда яққолроқ намоён бўлади. Зеро, адабий-бадиий ижодга туртки берувчи асосий омиллардан бири билиш эҳтиёжидир. Масалан, Шукур Холмирзаевнинг 80-йиллар охирларидан бошлаб 90-йиллар ўрталаригача ёзган асарларига диққат қилинса, муаллифнинг жамият аъзолари онг-кайфиятида етилиб келаётган ўзгаришлар, уларнинг ижтимоий ҳаётдаги янгиликларга турлича муносабатларига айрича эътибор бераётгани кўринади. Сабаби, одатланилган ижтимоий тартиботу муносабатларга дарз кетиб, эътиқоду қадриятларни қайта кўриб чиқиш тақозо этилаётган бир шароит – ўтиш даври унинг қаршисига қатор саволларни кўндаланг қилди. Адиб давр ҳаёти манзараларини чизаркан, ўзи яратган образлар ёрдамида шу саволларга жавоб излади (даврни *тушунишга* интилди), муайян хулосаларга келди ва асарларида ўша образларни

англаганларини ифодалашга мос тартиб ва муносабатдорликда жойлаштирди (даврни *тушунтириш*га интилки).

Мазкур жараёни адабиётшуносликда “Шукур Холмирзаев ижодида ўтиш даврининг бадиий талқини” деб юритамиз. Шунга ўхшаш, ижодкор бирон тарихий воқеа, шахс ё миллат тақдири, бирон туйғу, инсоний хусусият ва шу қабиларни образлар воситасида бадиий талқин қилавериши мумкин, адабиётшунослик эса мос ҳолда номлайверади: “*Торобий қўзғолонининг бадиий талқини*”, “*мардикор воқеаларининг бадиий талқини*”, “*ижодкор шахснинг бадиий талқини*”, “*хилёнатнинг бадиий талқинлари*” ва ҳоказо.

1.1.2. Аввалги банд (1.1.1.)да айтилганлардан келиб чиқсак, адабий асар талқини моҳиятан “талқиннинг талқини”-дир. Зеро, ижодкорнинг бадиий талқини натижаси бадиий образ – белгиларда акс этган экан, энди ўқувчи (мунаққид) нинг уларга маъни бермоғи лозим бўлади. Яъни адабий асарни талқин қилиш учун бадиий образлар тилини мантиқ тилига кўчириш талаб этилади. Фақат ушбу амалнинг салмоғи ўқувчи билан мунаққид талқинида бир хил эмас: ўқувчи образнинг айрим маъно қирраларини “ҳис қилиш” даражасида қолиш билан қаноатлана олади, мунаққид ўша қирраларни ҳам мантиқан асосли тушунмоқни мақсад қилади.

2. Адабий асар матн, ёзма манба сифатида яшайди. Ҳар қандай ёзма манба (матн) эса, замонавий герменевтиканинг асосчиси Ф.Шлейермахерга кўра, иккиёқлама табиатга эга: бир томондан, у тил тизимида нисбатан қисм, иккинчи томондан, муайян бир индивиднинг ижод маҳсулидир. Шунга кўра талқинчи олдида бир-бирига боғлиқ иккита вазифа туради: биринчиси – матндаги лисоний ифодани муайян тил тизимининг узви сифатида ўрганиш (“грамматик” талқин), иккинчиси – унинг ортида турган бетакрор субъектни англаш (“психологик” талқин). Мазкур вазифаларнинг иккаласини ҳам тўла удалаш имкондан ташқарида, шунинг учун ҳам адабий асар талқини чексиз жараёндир.

2.1. Адабий асарга, аниқроғи, адабий-бадиий асарга татбиқан “лисоний ифода” дейишнинг ўзи камлик қилади. Негаки, бунда лисоний ифода образ яратишга хизмат қилади, адабий-бадиий асарда ифоданинг ўзи икки қатламли. Мураккаблик шундаки, лисоний ифоданинг ўзи бевосита мазмунга эга, айти чоғда, бадиий мазмун ўша лисоний ифода яратётган образлар орқали, яъни “образлар тили”да ифодалана-

ди. Шунга кўра, тушуниш даражаси ҳам икки турли. Дейлик, лисоний ифода етказаётган мазмуннигина тушунган ўқувчи учун бадиият ҳодисаси мавжуд эмас. Масалан, “Ўғри”ни ўқиган бундай ўқувчи учун ҳикояда тасвирланган ҳаётий воқеа бор, воқеага ровий муносабати ва шундан келиб чиқадиган бевосита мазмун бор, холос. Бас, унинг учун ҳикоя воқелиги билан реал воқелик орасида фарқ йўқ, демак, реал ҳаётий воқеани мушоҳада қилиши билан ҳикояни мушоҳада қилиши орасида ҳам айтарли фарқ йўқ. Ҳикоядаги “образлар тили”да ифодаланувчи мазмуннинг юзага чиқишини гап қурилиши, умуман, тил қонуниятларга қиёсан кўриб ўтамиз. Аввало, ҳикоядаги асосий образларни аниқлаб оламиз, булар: Қобил бобо, амалдорлар, маҳалла аҳли; бошқа образлар (деталлар)нинг бари шуларга тобеланади: изоҳлайди, аниқлайди, тўлдиради. Қиёслаш учун бошланғич грамматик шаклдаги “ука”, “мактаб”, “бормоқ” сўзларини олайлик. Буларнинг ҳар бири алоҳида олинганида ҳам маънога эга, бироқ мазмун ифодалаш учун уларни бир-бирига муайян муносабатдорликда боғлаш талаб қилинади. Шу шарт бажарилса, масалан, “Укам мактабга боради” (ёки “Укамнинг мактабига бордим”, “Укам билан мактабга бораман” ва ш.к.) тарзидаги мазмунни ифодалаш ёки ўқиш мумкин бўлади (акс ҳолда, масалан, қўлида инглизча-ўзбекча луғат, лекин инглиз тили грамматикасидан мутлақо беҳабар одамнинг инглизча гап тузиши ёки шундай одамнинг инглиз тилидаги гапни ўқишига монанд ҳол юзага келади: сўзларнинг маъносини билади, лекин аниқ бир мазмунни ифодалаш ёки ифодланган мазмунни ўқишга ожиз). Кўриб турганимиздек, мисолга олинган учтагина сўз воситасида турлича мазмунларни ифодалаш имкони мавжуд, сўзловчига шулардан биттаси керак, демак, у сўзларни ўша мазмунни ифодалашга мос тарздаги муносабатдорликда боғлайди. Лисоний ифодада сўзлар орасидаги муносабатни грамматик воситалар равшан кўрсатиб туради, образлар орасидаги муносабатларнинг эса бундай кўрсаткичлари йўқ, аниқроғи, улар лисоний ифодадаги каби равшан кўзга ташланмайди. Айни ҳол образли ифоданинг ҳамиша талқинталаб бўлишини белгилаб, уни матнга асосланган ҳолда контекст (муаллифнинг ижодий нияти, асар ёзилган даврдаги маънавий-руҳий ҳолати; давр ижтимоий-маданий шароити, етакчи ижтимоий кайфият ва б.)лар доирасида тушуниш заруратини келтириб

чиқаради. Агар шу тарз ёндашсак, “Ўғри”нинг образлар тили омманинг томошабин мақомида тургани учун қатағон машинаси қаршисида ёлғиз қолган инсон фожиасини акс эттирган дейиш мумкин бўлади.

2.2. Ф.Шлейермахер грамматик талқиннинг энг муҳим шарти сифатида “муаллиф ва илк ўқувчилар учун умумий бўлган тил”ни кўрсатади. Агар тил мудом ҳаракатда, ўзгаришда бўлувчи ҳодиса эканини эътиборга олсак, ушбу шарт ҳақиқатан ҳам ғоят муҳимлиги аён бўлади. Дейлик, тилнинг тарихий тараққиёти жараёнида сўз маъносининг торайиши ё кенгайиши, сўзнинг тамом янги маънода қўллана бошлаши; ўзлашма сўз ўзлаштирган тилда ўзгача маъно олиши ёки луғавий маъноларидан фақат биттасинигина сақлаб қолиши; ўзга тилдаги сўзнинг турли грамматик шакллари ўзлаштирган тилда алоҳида мустақил сўзга айланиши каби ҳоллар объектив равишда мавжудлиги буни янада долзарб этади. Навоий асарларини тушуниш учун улар яратилган давр муҳитида араб ва форс тилларининг мақоми юксак бўлгани, шоирнинг ўзи ва илк ўқувчилари – даврнинг зиёли кишилари ҳар икки тилни мукаммал билганини эътиборда тутиш, яъни нафақат туркий, балки араб ва форс тилларининг ҳам ўша даврдаги ҳолатини билиш талаб этилади. Талқин қилувчиларнинг бу борадаги билимлари чуқурлашиши баробари Навоий асарлари мазмунининг ҳам янги-янги қирралари очилаверади.

Шунга ўхшаш, лисоний ифодадаги неологизмлар ҳам “муаллиф ва илк ўқувчилар учун умумий бўлган тил”га эътибор қаратишни талаб қилади. Масалан, Чўлпоннинг “Бу дунё деб у дунёни баҳосиз пулга сотдим-ку” мисрасида “баҳосиз пул” бирикмаси неологизмдир. Негаки, то биринчи жаҳон уруши йилларига қадар пулнинг қадрсизланиши тушунчаси халқимизга ёт бўлган: қадрсизланиш қоғоз пулга хос, бундай пул эса бизга чор истилоси билан кириб келган ва то биринчи жаҳон урушигача подшолик пули қадрсизланган эмас. Шеър ёзилган давр (1920) кишиларига “баҳосиз пул” бирикмаси Керенский ҳукумати муомалага киритган ва тезда шиддатли равишда ўта қадрсизланган пулни англатган. Яъни “илк ўқувчилар”га ушбу бирикма алоқадорлик асосида 1917 йил февраль инқилоби ва юртдаги тараққийпарвар кучларнинг у билан боғлиқ орзу-умидларини эслатадики, Чўлпон шунга таянган ҳолда “февраль инқилоби туғдирган умидларга

алданиб, у дунёлигимга зиён етказдим” қабилидаги изтиробини изҳор қилади. Лисоний ифоданинг мазмунини **англаб** олгач эса биографик контекстан бу изтироб асосини тушуниб етамиз: таҳликали замонда шоирнинг отасини ўғлининг сиёсий фаоллиги ташвишга солган, унинг ёлғиз ўғли ўз ёнида, хавф-хатардан йироқ бўлишини исташи табиий. Кураш шавқига берилган ўғил эса отани ташвишга қўйиб, норозилантириб бўлса-да, ўз билганидан қолмайди. Орада маълум вақт ўтгач, умидлари саробга айланган Чўлпон энди отасини норозилантирганига ўкинади, қилмишини “у дунёни баҳосиз пулга сотмоқ” деб билади. Аён бўляптики, лисоний ифодани тушуниш образли ифодани идрок қилишнинг асоси, зеро, бусиз образларни тўлақонли тасаввур қилиш, уларни бир-бирига боғлаб турган ғоят нозик ришталарни илғаб олиш маҳолдир.

3. Аввалги бандда ҳам кўрдик, аслида, грамматик талқин билан психологик талқиннинг ажратилишида муайян шартлилик бор. Зеро, грамматик талқин объекти бўлмиш матн айна чокда субъектни англашнинг илк асоси ҳамдир. Негаки, матн муаллифнинг ижод онларидаги маънавий-руҳий ҳолатини ўзида акс эттиради, демак, субъект ҳақидаги илк тасаввур ҳам матннинг ўзидан олинади ва шу тасаввур **кейинча** контекстлар орқали тўлдирилиб, аниқлаштириб борилади. Айтилганлар айрим мутахассислар “образли табиати”ни инкор қилувчи “изҳор шеърини”да яққол кўринади. Билганлар майли, ҳозирча муаллифини айтмай ЎзССР ташкил бўлганининг 10 йиллиги муносабати билан ёзилган шеърдан бир бандни олайлик:

**Диёрим, каттакон рўзғорда бир тансан,
Қандай жой, нима иш – хўп яхши билгансан,
Дунёга янгидан туғилиб келгансан,
Ўн йилда янгидан ясанди тарихинг.**

Синчков ўқувчи банднинг иккинчи мисраси, яъни Ўзбекистонга қарата “Қандай жой, нима иш – хўп яхши билгансан” дейилгани шеърнинг мадҳ руҳига у қадар сингишиб кетмаётганини дарҳол сезади. Чунки оҳанг шундайки, бутун бошли мамлакатга ёш болага уқтирган каби “жойинг мана бу ер, ва-зифанг мана бу” дея кўрсатиб қўйилгандек таассурот қолади. Мумтоз шеърятда мадҳ қилган бўлиб ҳажв қилмоқ ва,

аксинча, ҳажв қилган бўлиб мадҳ этмоққа асосланган ифода санъатлари борлигини билган ўқувчи бунда ҳам шу йўлдан борилмагани деган андишага бориб, беихтиёр шеърга синчиклаброқ қарай бошлайди. Хуллас, лисоний ифода ўқувчига муаллифнинг ижод онларидаги маънавий-руҳий ҳолати ҳақида тасаввур берди, унинг мавжуд ҳолатдан қониқиб-қониқолмай турганини ҳис қилдирди. Муҳими, агар ўқувчига шеър муаллифи ким экани маълум эмаслигини ёдга олсак, унинг тасаввури бевосита матндан, лисоний ифодадан ўсиб чиққанини таъкидлаш мумкин. Энди шеър Чўлпонники эканлиги маълум ҳолатни тасаввур қилайлик: ўқувчиларнинг аксарияти Чўлпон ҳақидаги тасаввуридан келиб чиқиб аввалбошдан юқоридагича мазмунни излашга мойил бўлади, бошқа бир қисми эса “Мана, Чўлпон ҳам шўрони мадҳ қилган-ку!” деган иддаоси билан қолади. Иккала ҳолда ҳам субъективлик устувор: биринчи тоифа матндаги юқоридагича талқинни асословчи нуқталарнинг керагидан ортиғини топади, иккинчи тоифа эса уларни мутлақо кўрмайди. Кўриб ўтилган ҳоллар адабий асар талқинида, энг аввал, лисоний ифодани атрофлича чуқур ўрганиш, шундан сўнггина матнни бошқа контекстлар доирасида олиб қараш мумкин деган фикрнинг ишончли исботидир.

4. Нутқ жараёнида айтилган гап (диалогдаги реплика) да сўзловчи онгида айна пайт (нутқ моменти)да кечаётган ҳолат, адабий асарда эса санъаткорнинг ижод онларидаги маънавий-руҳий ҳолати муҳрланади. Ўша гап айтилган нутқий вазият ҳам, сўзловчининг айна пайтдаги руҳий ҳолати ҳам бетакрор – иккиси ҳам вақт дарёсида оқиб кетди. Бу ўринда “битта дарёга икки бора шунғиб бўлмайди” қоидаси амал қилади. Шундан келиб чиқсак, бетакрор нутқий вазият ва бетакрор руҳий ҳолатда айтилган гапнинг ўзи ҳам том маънода бетакрордир. Айтилган фикрлар ижод онлари, санъаткорнинг ижод онларидаги маънавий-руҳий ҳолати ва адабий асарга ҳам бирдек тааллуқли.

4.1. Нутқ моментидаги руҳий ҳолатда сўзловчи шахсияти (инсоний фазилят ва нуқсонлари, феъл-хўйи, интеллектуал савияси, маънавий қиёфаси ва ш.к.) муҳри бор. Бироқ сўзловчи шахсияти репликада тўғридан-тўғри эмас, нутқ моментидаги лингвистик ва экстралингвистик омиллар призмасидан ўтиб аксланади. Демак, реплика мазмуни уни *ким ва қандай вазиятда айтаётганига* боғлиқ ҳолда конкрет-

лашади. Шунга ўхшаш, адабий асарда акс этувчи ижод онларидаги маънавий руҳий ҳолатда ҳам, шубҳасиз, муаллиф шахсияти – унинг ҳаёт йўли билан боғлиқ характери, дунёқараши, орзу-интилишлари ва ш.к.лар муҳри бор. Бироқ булар ҳам адабий асарда тўғридан-тўғри эмас, ижод жараёни кечаётган вақтдаги шароит (ижтимоий ва шахсий ҳаёт, маданий муҳит, маърифий ҳолат ва ш.к.)дан келиб чиқувчи кайфият фокусидан ўтган ҳолда аксланади. Демак, адабий асар мазмуни ҳам уни ким ва қандай вазиятда ёзганига боғлиқ ҳолда конкретлашади. Бу икки омилни – ким айтгани ва қандай вазиятда айтганини асло бир-биридан ажратиб бўлмайди.

4.1.1. Гап (адабий асар) мазмунини тўғридан-тўғри ким айтгани (ёзгани)га боғлаб қўйиш хато, бу ҳолда сўзловчи (ёзувчи) ўзгармас, қотиб қолган махлуқ сифатида тушунилан бўлади. Ҳолбуки, яшаётган одам мудом ўсиш-ўзгаришда, ташқи олам билан муносабати таъсирида унинг руҳ-кайфияти турланиб, турфаланиб туради. Гап (адабий асар)да эса замонда узлуксиз кечаётган айни шу жараённинг – силсиланинг бир ҳалқаси акс этади, холос. Шунга кўра, “бу одамнинг унақа дейиши асло мумкин эмас” ёки “ушбу ёзувчи бунақа мазмунни кўзда тутган бўлиши мумкин эмас” қабилидаги даъволар асоссиздир.

4.1.2. Гап (адабий асар) мазмунини тўғридан-тўғри у айтилган нутқий вазият (асар ёзилган давр шароити)га боғлаб қўйиш ҳам тўғри эмас. Негаки, сўзловчи (ёзувчи)нинг айтганлари ҳамиша вазият моҳиятига мувофиқ бўлиши шарт эмас: у гоҳи вазиятга тамом зид келадиган гап қилиши, гоҳ ўша вазият устидан қилиши, гоҳ эса “ўзининг олами”да (яъни руҳан узлатга чекиниб) яшагани ҳолда вазиятга буткул алоқасиз гап айтавериши мумкин. Дейлик, ножўя ишимиз учун қойиш ўрнига “Баракалла!” эшитганимиз; Афандининг сомсахонада “Гўшт-гўшт дейсан, энағар, гўштсиз ҳам бинойидай сомса қилса бўларкан-ку!” дея хотинни сўккани; ҳаёлга чалғиб кетган жойимиздан қайтибоқ суҳбат мавзусидан йироқ гапни ўртага ташлаб қўйиб кулгига қолганимиз – булар юқоридаги фикрларни етарлича далиллай олади. Шулардан келиб чиқсак, масалан, Ҳ.Олимжонни “зулм авж олган вақтда бахт ва шодликни куйлаган” дея маломат қилиш тўғри эмас. Маълумки, шоирга “бахт ва шодлик куйчиси” номини 30-йилларнинг ўрталаридан бошлаб ёзган шеърлари олиб берган. Унинг умрлик муҳаббатини учратиши, уйланиши, оталик бахтини

туюши – хуллас, ҳаётининг энг бахтли дамлари шу вақтга тўғри келади, табиийки, ижодида ҳам ижтимоий-сиёсий лирика ўрнини интим лирика эгаллайди. Мазкур ҳол моҳиятан юқорида келтирганимиз суҳбат чоғи ўз ҳаёлига чўмиб умумий мавзудан чиқиб қолган суҳбатдош ҳолига ўхшаш. Агарки суҳбатдошнинг ҳолини табиий деб биларканмиз, шоирнинг мазкур ҳоли ҳам шундай ҳисобланиши керак. Демак, аксинча, шоир ижодидаги мазкур фактнинг “айб” сифатида талқин қилиниши ғайритабиий, ғайриилмий деб тушунилмоғи керак. Хулоса қилиб айтганда, адабий асарнинг ўзи ёзилган давр билан муносабатлари турли кўринишларда бўлиши мумкин, улар бевосита ижодкор маънавий-руҳий ҳолати билан боғлиқ, талқинда буни назарда тутиш шарт қилинади.

5. Модомики, адабий асарда санъаткорнинг ижод онларидаги бетакорор маънавий-руҳий ҳолати акс этар экан, унинг мазмун-моҳиятини англашда ўша ҳолатни тасаввур (ҳис қилиш) ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Тамсил қилсак, мазкур тасаввур (ҳис қилиш)нинг уруғи матн (лисоний ифода)ни ўрганиш давомида сочилади, лекин фақат контекстлар доирасидагина унади. Ижод онларидаги маънавий-руҳий ҳолатнинг яқин контекстлари қуйидагилар: 1) муаллиф ҳаётининг асар яратилган вақтни ўз ичига олувчи босқичи; 2) муаллиф шу босқичда яратган бошқа асарлар; 3) жамият ҳаётининг муайян бир даври ва ундаги етакчи ижтимоий кайфият; 4) шу давр адабиёти. Яъни талқинчи ўзининг ихтиёрида мавжуд воситалар (матн, ижодкор биографиясига доир фактлар, шу даврда яратган асарлари, давр ҳаёти ҳақидаги маълумотлар ва б.)га таяниб ўша бетакорор маънавий-руҳий ҳолатни ҳис (тасаввур) қилмоғи лозим бўлади. Табиийки, матнни ҳис қила олиш даражаси ҳам, контекстларга оид билимлардан хабардорлик ва уларни талқинга татбиқ эта олиш иқтидори ҳаммада бир хил эмас. Айни ҳол адабий асарнинг турлича талқин қилиниши, талқин имконларининг чексизлигини таъминловчи асосий омиллардандир.

6. Инсон ўйлаб ва ё ҳис қилиб турганини сўз билан тугал ифодалашга ожиз, ўйидаги билан тилидаги фарқ қилади. Ифода ҳамиша сўзловчи ифодалашни истаганидан кўра тор, чала, тугалланмагандир. Тингловчи буни ҳис қилади ва ифодадаги кемтикларни (экстралингвистик омилларга диққат қилиш, сўзловчи билан муносабатлари контекстини хотирга келтириш ва, қисман, тасаввурини ишга солиш ка-

билар асосида) тўлдириш пайида бўлади. Шунга ўхшаш, адабий асарда ҳам муаллиф айтмоқчи бўлганини тўла ифодалай олмайди, бундаги кемтиклар ўқувчининг ижодий тасаввурни тўла ишга солиши ҳисобига тўлдирилади. Бошқа томони, адабий асардаги имплицит сўзловчи нутқини тушунишнинг жонли мулоқотдагидан кўра мураккаблиги шундаки, бунда қатор экстралингвистик омиллар (ритм, темп, тон, умуман интонация) ҳам матн асосида қайта яратилиши зарур. Табиийки, бунга қобиллик ҳам, ижодий тасаввур имконлари ҳам ўқувчиларда фарқли, айтиш ҳол талқинлар турличалигининг яна бир омилдир.

7. Айтилган гап (эълон қилинган адабий асар)ни турли-туман талқин қилиш имкониятлари ҳамиша мавжуд. Негаки, ўзаро нутқий мулоқот (бадий коммуникация)да биз бир-биримизга фикр (мазмун) эмас, балки унинг ифодаси учун шакллантирилган гап (матн)ни етказамиз. Тингловчи (ўқувчи), ўз навбатида, ўша гап (матн)ни фикр (мазмун)га айлантириши лозим бўлади ва шу тариқа нутқий мулоқот (бадий коммуникация) амалга ошади. Кўриб турганимиздек, тингловчи (ўқувчи) шунчаки ахборот қабул қилувчи эмас, балки мазмун яратувчи субъектдир. Шунга кўра, сўзловчи етказмоқчи бўлган (ва ўз наздида етказган) мазмун билан тингловчи англаган мазмун айнан бир нарса бўлолмайди. Адабий асар мисолида эса мазмун яратувчи субъектлар сони (ёзувчи + асарни ўқиган ҳар бир ўқувчи) фоят кенг, бас, талқинлар сони ҳам шунга мутаносибдир.

7.1. Мулоқот предметида хабардорлик даражасининг фарқ қилиши туфайли муайян вазиятда айтилган гап суҳбат иштирокчиларига турлича мазмунларини етказиши мумкин. Масалан, суҳбат иштирокчиларнинг бари танийдиган одам ҳақида “Аҳмад ака хўроз-да!” дейилди. Тингловчиларнинг ҳаммаси буни маъқуллади, фақат уларнинг бири “Аҳмад ака тез, жанжалкаш одам”лигини, иккинчиси “Аҳмад ака аёлларга ўчроқ, “юрадиган” одам”лигини, учинчиси “Аҳмад ака – мард одам” эканини билади ва ҳар бири ўз билганидан келиб чиққан ҳолда сўзловчини маъқуллади. Ҳолбуки, сўзловчи “Аҳмад ака аёллар бригадаси бошлиғи” эканини назарда тутган, холос. Тингловчилар англаган мазмунларда субъективлик устувор, бироқ улар объектив асос – айтилган гапдан ўсиб чиқяптики, уларни инкор қилиб бўлмайди. Шунга ўхшаш, адабий асар талқини ҳам муаллиф назарда

тутгандан тамом бошқача бўлиши мумкин ва бунга табиий деб қарамоқ жоиз. Бу ўринда фақат биргина талаб ўринли: *талқин матндан ўсиб чиқиши шарт.*

7.2. Турлича тушуниш имконияти сўзловчи томонидан атайин яратилиши ҳам мумкин. Масалан, баҳорда қайтариш шarti билан қарз берган одам иштирок этаётган суҳбатда “Мана, баҳор ҳам келди!” дейилса, буни қарздor “Қарзни қайтариш вақти келди!” маъносида, бошқалар ўз маъносида тушунадилар. Шунга ўхшаш, адабий асар ҳам муаллифнинг хос ўқувчисига бошқа, оммага бошқа мазмунни етказиши мумкин. Чўлпон “Соз” тўпламининг биринчи шеърини “Бир неча йил қантаргач, Яна олдим созимни. Энди айтиб йиғламас, Кўнгилдаги розимни” сатрлари билан бошлайди. Бу билан у, бир томондан, шўроча тарбия топган ўқувчига “энди шўродан нолиб йиғлоқи шеърлар ёзмайман” дея ваъда беради; иккинчи томондан, хос ўқувчисидан “созим энди кўнгил розини айтолмайди” дея узр сўрайди.

7.3. Моҳиятан 7.2. банддаги каби, фақат сўзловчи ихтиёри билан эмас, мажбурият орқасида юзага келувчи ҳолатлар нутқий мулоқотда кенг учрайди. Зеро, нутқий вазият сўзловчига доим ҳам ўйидагини эркин ифодалаш имконини бермайди: гоҳ ижтимоий-сиёсий шароитни ҳисобга олиб, гоҳ миллий ё маданий анъаналар ҳурматидан, гоҳ суҳбатдошлар андишасини қилиб битта гапдан қолишига тўғри келади. Аксинча, айна ҳол сўзловчидаги айтиш эҳтиёжини кучайтиради ва у бир йўлини қилиб – киноя, қиёс, мажоз каби воситалар орқали фикрини ифодалашга интилади. Айтиш керакки, бу тарз айtilган гапга сўзловчи юклаган мазмун диалог контекстидагина тушунилади. Шунга ўхшаш, адабий асар ҳам яхлит киноя (мас., А.Орипов. “Чол ва коммунизм қиссаси”), қиёс (мас., А.Қаҳҳор. “Даҳшат”) ё мажоз (мас., Ойбек. “Наъматак”)га айланиши мумкин. Бундай асарларга муаллиф юклаган мазмун ҳам фақат контекст (асар яратилган даврдаги шароит, етакчи ижтимоий кайфият, муаллиф дунёқараши ва ш.к.) доирасида англашилади.

8. Мақолда айtilган гапни оtilган ўққа қиёс қилинадики, бунинг бир маъноси “айтиб бўлган гапининг эгаси эмассан” демакдир. Масалан, сўзловчи айтган гап бировга озor етказди, у эса буни чиндан-да истамаган. Лекин энди кеч, чунки айtilган гап моддийлашиб бўлди: эшитувчи уни ўз талқинида тушунишга ҳақли. Сўзловчи ҳар не куйиниб “ундай эмас,

бундай демоқчийдим” десин, эшитувчи кўнглини озордан та-
мом форигъ этолмайди. Негаки, айтилган, яъни товушларда
моддийлашиб бўлган гап унингча талқин қилишга ҳам изн
беради. Шунга ўхшаш, эълон қилинган адабий асар ҳам
энди муаллифники эмас, ўқувчи уни ўзича тушунишга ҳақ-
ли, муаллиф талқини охириги инстанция бўлолмайди, чунки
у ҳам имкондаги талқинлардан бири, холос. Демак, гоҳ-гоҳ
учраб турадиган муаллифнинг танқидчиликдаги талқинлар-
га қарши чиқиши ёки мунаққиднинг асар ҳақидаги муаллиф
сўзларига бешак далил сифатида ёпишиб олиш ҳоллари
тўғри эмас.

Адабий асар талқини масаласидаги мулоҳазаларимни
гап билан қиёсан баён қилишга жазм этганим танқидчи-
ликдаги айрим баҳсли нуқталарга ойдинлик киритиш, яна
ҳам аниқроғи, XX аср ўзбек адабиёти намуналаридан ай-
римларини янгича талқин қилиш йўлидаги уринишларимга
нисбатан билдирилган фикрларга жавоб беришу шу баҳона
қарашларимни бутлаш ва тартибга келтириш нияти билан
боғлиқ. Албатта, хали етарли асосланмаган айрим хулоса-
лар, батафсилроқ ёритиш зарур бўлган жиҳатлар борлиги
шубҳасиз. Шунга қарамай, адабий асар талқини борасида
тўплаган тажрибам ва ўқиб-ўрганганларим асосида баён
қилганларим мутахассисларда қизиқиш уйғотар ва улар бил-
дирган фикрлар қарашларимни яхшироқ тартибга солишим,
сайқаллашимга ёрдам берар деган умидда қоламан.

2013 йил

АДАБИЙ ТАЪЛИМДА ТАРИХИЙ-БИОГРАФИК **ШАРҲ-НИНГ** АҲАМИЯТИ ҲАҚИДА

Шарҳлаб ўқитиш таълимдаги, жумладан, адабий таълимдаги энг қадимий ва синалган усуллардан биридир. Қадим юнон файласуфлари Афлотуну Арастуларнинг диалог шаклидаги асарларига эътибор берилса, шогирдлар билан жонли суҳбатларнинг муҳокама предметини шарҳлаш асосига қурилганини кўриш мумкин. Шарқ мударрислари эса диний ё дунёвий илмга оид фундаментал характердаги асарни маълум вақт давомида шарҳлаб тушунтирганлар ва шу асосда толибул илмларнинг бу асарлар мазмун-моҳиятини пухта ўзлаштиришларига эришганлар. Дарвоқе, ўтмишдаги олимларнинг у ёки бу асар шарҳига бағишланган китоблари (масалан, Форобийнинг Арастуға шарҳлари)га, аввало, айна шу ўқитиш усулига мос қўлланмалар сифатида қараш тўғри бўлади. Шунга ўхшаш, адабий таълим ҳам, масалан, Шайх Саъдий, Хўжа Ҳофизу Мирзо Бедил каби ижодкорлар асарлари қатида ботин маъноларни, рамзу мажозлар воситасида ифодаланган теран фалсафий, сўфиёна мазмунни очиб беришга – шарҳлашга қаратилган.

Албатта, асарлар давомида шаклланган бу анъана изсиз йўқолгани йўқ, у ҳозирги адабий таълимнинг унсур (инструмент)ларидан бири сифатида ҳамон яшаб келмоқда. Бироқ, бизнингча, ҳозирги адабий таълимда, **биринчидан**, шарҳга етарли қиммат берилмасдан, у кўпроқ “луғат билан ишлаш”, айрим фактларни қайд этиш, ўрганилаётган мумтоз адабиёт намуналаридаги сўфиёна маъноларни фрагментар тарзда очиб беришга интилиш кабилар билан чекланиб қолаётир; **иккинчидан**, янги адабиёт намуналарини ўрганишда шарҳ гўё у қадар зарур эмасдек, “шундоқ ҳам тушунарли-ку” қабиллидаги ёндашув кузатилади. Ҳолбуки, шарҳ асардаги образлар тилини мантиқ тилига ўгиришдирки, шу жиҳатдан у мумтоз адабиётни ўқитишда ҳам, янги адабиёт намуналарини ўрганишда ҳам бирдек муҳимдир. Мазкур фикрларимизни, хусусан, янги адабиёт намуналарини ўқитишда тарихий-биографик шарҳнинг аҳамиятини Чўлпоннинг “Қаландар ишқи” ғазали мисолида асослашга ҳаракат қиламиз.

Ғазал 1920 йилда, Чўлпон Шарқ қурултойи муносабати билан Озарбайжон пойтахти Бокуда бўлган пайтда ёзилган бўлиб, ҳақли равишда шеъриятимиздаги ишқий лириканинг

ғўзал намуналаридан бири саналади. Дарҳақиқат, ғазални ўқиганки шеърхон бу баҳо асосли эканини ич-ичидан эътироф этади. Бироқ, маълумки, шеър “образлар тили”да сўзлайди, образ эса табиатан кўпмаънолилик хусусиятига эгадир. Зеро, образ ижод онларидаги маънавий-руҳий ҳолатни ўзига муҳрлаган ҳолда тамом бошқа маънолар ифодасига ҳам хизмат қилаверади. Шунақа экан, ғазалнинг туб мазмунини англаш учун шоирнинг уни ёзган пайтдаги руҳий ҳолатини тасаввур қилиш лозим бўладики, бунга тарихий-биографик маълумотлар асосидагина эришиш мумкин.

Чўлпон оила муҳитидаёқ жадид нашрлари билан танишган, жадидчилик ғояларини онгию қалбига муҳрлаб, ўсмир чоғидан миллат тараққийси ва юрт озодлиги дарди билан яшай бошлаган. 1917 йил февраль инқилобидан сўнг Чўлпоннинг ижтимоий фаоллиги бениҳоя ортади. Сабабки, ҳаммаслаклари қатори шоир ҳам юзага келган шароитда юртининг демократик йўл билан озод бўлиш имконияти мавжудлигига чин дилдан ишонади, мухториятчилик ҳаракати умидларини қанотлантиради. Чўлпон Эски шаҳардаги ўзи мудирлик қилиб турган қироатхонада, фаол мухториятчилар билан бирга Туркистоннинг турли шаҳарларига бориб ташвиқот ишларини олиб борди, ёниб ва ёндириб яшади. Мавжуд шароитда Русия империяси таркибидаги туркий халқларнинг мустақиллик йўлида бақамти ҳаракатигина натижа бериши мумкин деб ҳисоблагани боис туркчилик ғояларини **ҳаракат дастури, деб** билди: унинг Кавказ турклари билан алоқа боғлаш учун жўнаган Фарғона ҳайъати таркибида бўлиши, Қўқонда мухторият эълон қилинмасиданоқ Оренбургга жўнашию Бошқирдистон жумҳуриятини мустаҳкамлаш орқали ўз юрти озодлигига кўшиш қилишни ният этгани ҳам шундан далолатдир. Бироқ, таассуфки, тарих ҳукми ўзгача эди: большевиклар ҳукумати Қўқон мухториятини қонга ботирди, шоирнинг ҳаммаслаклари етакчи мавқе эгаллаган Бошқирдистон ҳукумати қувгин қилинди – осмон қадар умидлари ерпарчин бўлиб, ёниб-елишларидан ҳеч бир натижа чиқмаган Чўлпон 1919 йил бошларида юртига қайтди. Ўйлаймизки, куни-кеча орзулар осмонида парвоз қилиб юрган ёш **кўнгил**га бунинг нечоғли қаттиқ зарба бўлганини тасаввур қилиш қийин эмаски, “Қаландар ишқи” худди шу вазиятда – шоир руҳиятидаги умид ва умидсизлик курашида **кей**-

ингисининг қўли баланд бўлиб турган бир руҳий ҳолатда ёзилган.

*Муҳаббатнинг саройи кенг экан йўлни йўқотдим-ку
Асрлик тош янглиғ бу хатарли йўлда қотдим-ку.*

Агар юқоридаги биографик маълумотлар контекстида олиб қарасак, Чўлпоннинг шеър ёзилган пайтдаги аҳволи руҳиясини бир сўз билан – “йўлсизлик” деб аташ мумкин бўлади. Худди шу “йўлсизлик”, ноаниқлик ҳолати уни ўртайди, ортига ўгирилиб, кечаги кунини мушоҳада қилишга ундайди. Шунинг учун кейинги байтда ўқиймиз:

*Карашма денгизин кўрдим на нозлик тўлқини бордур
Ҳалокат бўлғусин билмай қулочни катта отдим-ку.*

Бу ўринда ўқувчи диққатини “карашма денгизи” бирикмасига қаратиш ва уни яна биографик контекстда талқин қилиш мумкин. Аввало, шеър Бокуда – Ҳазар денгизи соҳилларида яратилганини, худди шу ҳол “карашма денгизи” образининг яралишига асос бўлгани эҳтимолини таъкидлаш лозим. Чўлпоннинг бир қатор шеърлари (“Пўртана”, “Халқ”)да “денгиз” образидан “кураш”, “қудрат” маъноларини ифодаловчи рамзлар сифатида фойдаланилган. Шундан келиб чиқсак, биографик контекстда “карашма денгизи” ёш Чўлпонни ўзига жалб этган кураш майдонини англатади дейишга асос бор. Дарҳақиқат, февраль инқилоби умидларини **юксалтиган** Чўлпон бутун вужуди билан курашга кирди (“қулочни катта отди”), бироқ ўшанда у “ҳалокат бўлғуси” эҳтимолини хаёлга келтирмаган, энди, умидлари чилпарчин (“ҳалокат”) бўлгач, кечаги кунини ўкинч билан мушоҳада этади. Кейинги байтда шоирнинг ўкинчи янада юқори пардага кўтарилади:

*Ажаб дунё экан бу ишқ дунёси, аё дўстлар,
Бу дунё деб у дунёни баҳосиз пулга сотдим-ку.*

Ушбу байт тарихий-биографик шарҳнинг аҳамияти ҳақида юқорида айтилган гаплар нечоғли асосли эканини яққол кўрсатади. Зеро, уни тарихий-биографик контекстан ташқарида англаш қийин. Аввало, ўқувчилар эътиборини “баҳосиз пул” бирикмасининг ўзбек тили учун ғализроқ экан-

лигига қаратиш, “бирикма қандай маънони билдиради?” тарзида савол қўйиш мақсадга мувофиқ. Албатта, ҳозирги ўқувчи “баҳосиз пул” бирикмаси остида қадрсизланган пулни тушуниши табиий ва ўқувчиларнинг жавоби ҳам шунга мос бўлади. Айни шу ўринда ўқитувчи “қадрсизланиш, девальвация” тушунчалари кўпроқ қоғоз пул билан боғлиқлиги, рус истилосига қадар қоғоз пул муомаласи бўлмаган Туркистон халқи учун ушбу тушунчаларнинг янгилигини айтиши керак бўлади. Туркистонда пулнинг қадрсизланиши **! жаҳон** уруши йилларда бошланган. Лекин февраль инқилбидан сўнг ҳукумат тепасига келган Керенский бошчилигидаги муваққат ҳукумат чиқарган пулнинг қадрсизланиши зарбулмасал бўлгулик даражада бўлган. Хуллас, шеър ёзилган давр кишиларига шоир “баҳосиз пул” деганида ўша Керенский ҳукумати муомалага киритган ва тезда ўта қадрсизланган пулни назарда тутаётгани аниқ бўлган. Шу маълумотларни бергач, ўқитувчи шоир алоқадорлик асосида чиқарган пули орқали муваққат ҳукуматни назарда тутгани, яъни бу ўринда метонимия асосидаги кўчим мавжудлигини тушунтириши мумкин. Шундан сўнг қисқагина февраль инқилобининг буржуа-демократик инқилоб бўлгани, Керенский ҳукумати мамлакатда демократик ислохотларни амалга ошириш шиорлари билан чиққанини эслатиб ўтиш жоиз. Ушбу тарихий маълумотларни баён қилгач, биографик маълумотлар берилади. Жумладан, Чўлпоннинг бошқа жадидлар каби февраль инқилоби ғояларига, хусусан, юзага келган ижтимоий-сиёсий шароитида юртининг тинч йўл билан озодликка эришиши мумкинлигига чин дилдан ишонганини яна таъкидлаб айтиш лозим. Шунинг учун ҳам ёш Чўлпон бутун вужуди билан ижтимоий-сиёсий фаолиятга берилади. Шулардан келиб чиқсак, Чўлпон байтда февраль инқилобига ишониб “у дунёни баҳосиз пулга сотдим-ку” дея изтироб чекаётгани маълум бўлади. Изтиробнинг асоси шуки, отаси уни бу йўлдан қайтарган. Шу ўринда ўқитувчи шоирнинг отаси Сулаймонқул баззоз шоиртабиат, маърифатли ва тараққийпарвар инсон бўлгани, жадидчилик ғояларига хайрихоҳлиги боис 1914 йилда таъсис этилган жадид газетаси – “Садойи Фарғона”нинг Андижондаги вакили бўлиб турганини ҳам эслатиши зарур. Қанчалик илғор фикрли бўлмасин, 1917 йилда ҳаётий тажрибаси бой Сулаймонқул баззоз юрт талотўпли даврга кирганини

теран ҳис этиб турган. Табиийки, таҳликали замонда шоирнинг отасини ўғлининг сиёсий фаоллиги ташвишлантирган, у ёлғиз ўғлининг ёнида, хавф-хатардан йироқ бўлишини истайди. Бироқ “карашма денгизи”га ошуфта ўғил отани ташвишга қўйиб, норозилантириб бўлса-да, ўз билганидан қолмайди. Яъни миллий руҳда тарбия топган Чўлпон энди отасини норозилантирганига ўкинади, бу ҳолни “у дунёни баҳосиз пулга сотмоқ” деб билади.

Ҳазалнинг навбатдаги байтида шоирнинг айна дамдаги руҳий ҳолати, умидларида алданишдан келган аламизтироблари янада юқорироқ пардада, мумтоз шеърятимиздаги образли ифодалар орқали ўзининг ёрқин ифодасини топади:

*Унинг гулзорида булбул ўқиб қон айлади бағрим,
Кўзимдан ёшни жў айлаб, аламлар ичра ботдим-ку.*

Агар мазкур байт билан аввалги учта байт қиёслаб кўрилса, фикримизча, бир муҳим жиҳатни сезиш қийин эмас: дастлабки учта байтда мумтоз шеърятга хос образлилик таъсири у қадар сезилмайди, бунисида эса анъанавий образлилик кучли. Сабаби, ушбу байт кейинги байтга, унда анъанавий образлар орқали ифодаланган янги мазмунни англашга **кўприк** бўлиб хизмат қилади:

*Қаландардек юриб дунёни кездим, топмайин ёрни,
Яна кулбамга қайғулар, аламлар бирла қайтдим-ку.*

Маълумки, мумтоз шеърятимизда Ёр – Ҳақни излаб йўлга чиққан солиқ образи кенг ўрин тутати. Агар биографик контекстан келиб чиқсак, Чўлпон ушбу анъанавий образга янгича маъно юклаганини кўриш қийин эмас. Дарҳақиқат, юқорида айтдикки, Чўлпон ҳам йигит ёшидан Ёр – Юрт озодлиги учун кураш йўлига кирган, ёрни излаб дунё кезган (шаҳар-қишлоқларга чиқиб ташвиқот қилиши, Кавказга, **кейин** Оренбургга бориши), “ёрни топмай” бесамар кезишлардан сўнг, шеър ёзилишидан илгарироқ, қайғу-аламлар билан юртига – “кулба”сига қайтган эди. Худди шу кайфият, шоирнинг юртида юзага келган вазиятга ғоявий-ҳиссий муносабати эса ғазал мақтаёсида ўзининг гўзал ифодасини топган:

*Муҳаббат осмонида гўзал Чўлпон эдим, дўстлар,
Қуёшнинг нурига тоқат қилолмай ерга ботдим-ку.*

Мақтаъда Чўлпон юрагидаги чўнг дардни ҳис қилиш, ҳамдард бўлишга қобил ҳаммаслақ дўстларига, умуман, ўзини англай оладиган хос ўқувчига мурожаат этадики, бу ҳам юқоридагича контекст доирасида тушунилади. Яъни, бу ўринда шоирнинг «муҳаббат осмони» – юрт озодлиги учун кураш йўлини ёритиб турган юлдузни ерга ботирган «қуёш» – октябрь инқилобига муносабати ўз ифодасини топган.

Юқоридагича талқин, албатта, ягона ҳисоблана олмайди. “Қаландар ишқи”ни тарихий-биографик ва қисман миллий адабий анъаналар контекстида тушунишга интиланганиз, моҳиятан, шоир ёзган пайтида ғазалга юклаган мазмунни тушунишга ҳаракатдир. Иккинчи томондан, “Қаландар ишқи” каби рамзий-метафорик ифода йўсинига қурилган ғазаллар ўзида аввалбошдан икки турли талқин имкони билан яралади. Яъни бундай асарларда тасвирланган нарса (тасвир плани)дан бевосита ўсиб чиқувчи маъно ҳам, контекст(лар)да намоён бўлувчи тағмаъно ҳам мустақил, бир-бирига ҳалал бермаган ҳолда яшайверади. Демак, ғазал мазмунининг турлича тушунилиши табиий ва қонуний ҳолдир. Шунақа экан, “Қаландар ишқи” айна юқорида биз талқин қилган мазмунда тушунилиши лозим деган даъводан сақланмоқ керак. Фикримизча, **шу ҳолни** назарда тутган ҳолда ғазални ўрганишда аввал бевосита мазмуни етказилгани, яъни унинг ўқувчилар билан ишқий мавзудаги асар сифатида муҳокама қилингани мақсадга мувофиқдир. Шундан кейингина ғазални тарихий-биографик контекстда таҳлил ва талқин қилиб берилса, бизнингча, ўқувчиларнинг адабиёт ҳақидаги, бадиий ижод табиати, бадиий асар мазмунининг серқирралиги ҳақидаги тасаввурларини бойитиш имкони юзага келади. Бундай имконлардан самарали фойдаланиш эса адабий таълимдан кўзланувчи мақсадга эришишда фоят муҳимдир.

2011 йил

“ГИПОТЕТИК УСУЛ” ҲАҚИДА МУЛОҲАЗАЛАР

Сўнгги йилларда XX аср ўзбек адабиётининг йирик намояндалари – Чўлпон, Ғ.Ғулом, Ойбек, А.Қаҳҳор, Ҳ.Олимжон асарларини янги талқин қилиш йўлида тажриба ўлароқ ёзилган мақолаларим баҳсларга сабаб бўлди. Хусусан, Ҳ.Олимжоннинг “Муқанна” драмаси ҳақида ёзганим мақола¹ ўз вақтида Н.Каримов, Ғ.Мўминов каби устоз адабиётшуносларда жиддий эътироз кўзғатди. Албатта, баҳс ҳали тобида пайтлар кимдир каминани ёқлаб, ким эса мухолиф мавқеда тургани ҳам табиий. Бироқ ҳозир муҳими бу эмас, муҳими, илмий баҳснинг пировардида конструктив хулосага олиб келиши лозимлиги. Афсуски, зикр этилган баҳс бу миссияни бажара олмади, масала ҳамон очиқлигича қолаётир. Тўғри, “ҳар кимники ўзига ой кўринар...” деган гап ҳам бор-у, бироқ шунда ҳам адабий танқид баҳснинг принципиал жиҳатлари, рационал маъзига етарли эътибор қилмагандек туюлаверадик, каминани яна шу масалага қайтишга ундаган ҳам айти шу туйғудир. Демак, даставвал шу туйғуни юзага келтирган ва қувватлаб турган нуқталарга тўхталамиз.

Аввало, камина амалга оширган “Муқанна” талқинининг илмийликдан мутлақо йироқ деб топилгани. Жумладан, Н.Каримов фикрича бундай талқин Ҳ.Олимжонни “мустабид тузум билан мухолифатда бўлган Чўлпон ва Фитратлар даврасига ҳам яқинлаштириш йўлидаги саъй-ҳаракат”, “тарихий-адабий муҳитдан узиб олиб ... бугунги қарашларимизга яқинлаштиришга уриниш”². Н.Каримов талқинда зўрма-зўракилик борлигини силлиқлаброқ айтса, Ғ.Мўминов дангалини айтади қўяди: “Сиз “шўроларга бутун вужуди билан қарши бўлган” ясама қаҳрамон яратмоқчи бўласиз”³. Яна Ғ.Мўминов айтадики, айрим эпизодлар талқини асосида чиқарган хулосаларим “ғирт тухматдан бошқа нарса эмас”; миямга “ҳалқнинг миллий мустақиллигини бу адиблар (яъни шўро даврининг йирик ёзувчилари – Д.Қ.) орзу қилмаган бўлиши мумкин эмас” деган тасаввурни жойлаб олганман-да, шуни исботлаш учун “улар ижодини шағам ёқиб

¹ Қуროнов Д. Ҳамид Олимжонни биламизми? // Шарқ юлдузи.- 2002.- №2

² Н.Каримов. Ҳамид Олимжонни биласизми? / Ўзбекистон адабиёти ва санъати.- 2003.- 18 апрель

³ Ғ.Мўминов. Изланишларимдан қатралар.- Т., 2006.- Б.163-174

титкилаб”, “сохта ва беасос” тахминларни олға сураман. Кўриб турганингиздек, қай йўсин ифодаланганидан қатъи назар, иккала олим ҳам каминанинг талқинини “сохталаштириш” деб билади. Устозларни бу хил қарашда собит этган таянч нуқтаси ҳам битта. Хусусан, Н.Каримов фикрига кўра: “Ойбек, Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор сингари забардаст адибларимизнинг совет даврида яратган асарларида мавжуд тузумда рўй берган даҳшатларни фош қилувчи ёки уларга шама қилувчи сатрлар бўлмаганидек, Ҳамид Олимжондан ҳам бундай, Сиз айтмоқчи, жасоратни топишга интилиш ўша тузумни ҳам, шу тузум даврида майдонга келган асарларни ҳам тушунмасликдан бошқа нарса эмас”. Худди шунга ўхшаш Ғ.Мўминов ҳам: “бу адиблар ўз юрти ва миллатининг содиқ фуқаролари сифатида шўролар сиёсатига, унинг ягона партияси шiorларига ва бу йўлда, айрим баландпарвоз оҳанглар, сохта кўтаринкилик ва таъзим маъносидagi сатрларни ҳисобга олмаганда, асосан астойдил, чин дилдан садоқат билан ижод қилганлар”, – деб билади. Кўряпмизки, иккала олим ҳам зикр этилган адиблар ижоди давр сиёсати ва мафкурасига жўровоз, ўзгача оҳанглар уларга буткул ёт деб ҳисоблайди. Каминанинг тасаввурида эса улар чинакам истеъдод эгалари, демакки, атрофида юз бераётган воқеа-ҳодисалар моҳиятини англаш ва шундан келиб чиқиб ШАХС сифатида ўз маънавий мавқеини эгаллашга қодир кишилардир. Яъни “Муқанна”ни тушунишимизда кузатиловчи фарқлар айна шу нуқтадан ўсиб чиққан.

Кўриб турганингиздек, баҳс анчагина кескин тус олган, асосийси, ҳар икки томон ҳам ўз фикрида собит қолди¹. Адабий танқид баҳсга, юмшоқ қилиб айтганда, эҳтиёткорлик билан, гўё “жанжал”га аралашшишга истиҳола қилган каби муносабатда бўлиб, назаримда, унинг асосидаги масала моҳиятига эмас, юзада қалқиб турган томонларига эътибор берди. Жумладан, истиқлол даври адабий танқидчилигини махсус тадқиқ этган Қ.Қаҳрамонов томонларнинг асосий концепциясини мухтасар баён қилгач, баҳсда “асосий эътибор бадиий асарда ифодаланаётган ғояни очишга қаратил”ганини қайд этиш билан чекланади². 2012 йилда чоп қилинган “Ўзбек адабий танқиди тарихи” дарслигида баҳсга ҳакам сифатида

¹ Қаранг: Қуронов Д. Мен не дейдирман / Ўзбекистон адабиёти ва санъати. - 2003. - 16 июль

² Қаҳрамонов Қ. Адабий танқид: янгиланиш жараёнлари. – Т., 2009. - Б.116-117

эмас, балки “янги босқич танқидчилик шаклланиши тадрижий такомилидаги методологик тамойилларнинг изланиши” деб қаралгани айтилган. Модомики, баҳсга анча муфассал тўхталинган экан, аниқ бир мавқеда турилса, фикримча, таълимий мақсадга мувофиқроқ бўларди. Афсуски, баҳс юзасидан чиқарилган хулоса мавҳумроқ бўлиб қолган. Негаки, дарсликда, бир томондан, танқидчиликда “шўро давридаги атоқли адиблар” асарлари “тағ замирига зимдан яширилган истиқлол ғоялари ёки ҳеч бўлмаганда, шўро истибдодини фош этиш мақсади” борлигини кўрсатиш тамойили кузатилгани ва “бундай асарлар мавжуд бўлгани шубҳасиз” экани таъкидланади. Иккинчи томондан, “бундай мақсад ҳар бир асарга муносабатда зўрма-зўракилик ва сунъийлик билан амалга оширилмаслиги лозим” экани уқтирилади. Яна билмадим-у, каминга бу ўринда “сеники ҳам тўғри, буники ҳам тўғри” дейилаётгандек туюлди. Тўғри, бунинг давомида айтилган фикрлар муносабатга бирмунча аниқлик киритади: “Ният нечоғлик яхши бўлмасин, бундай сунъийлик бадий асарни нотўғри баҳолашга олиб келиши мумкин. Танқид ва адабиётшуносликдаги гипотетик усул ўзининг аниқ ва изчил таянч нуқталарига эга бўлгандагина оқлайди, акс ҳолда, асар баҳсида юзаки тахминчиликни олиб келадики, у наинки бундай фикрни илгари сураётган мунаққид, балки, умуман танқидчиликка ҳурматни сусайтиришга олиб келиши мумкин”¹. Қўрамызки, биз қўллаган талқин йўсини “гипотетик” (фаразий) деб тушунилиб, унинг танқид этикасига путур етказиш эҳтимолидан огоҳ қилинмоқда. Энг муҳими, бундай тўхтамга орадан ўн йилдан зиёд ўтган – баҳс руҳи сўнган, яъни энди субъективлик эҳтимоли кесилиб, объектив илмий хулоса чиқариш имкони туғилган вақтда келинмоқда. Айти ҳол яна мавзуга қайтиш, каминанинг талқинлари гипотетик (баҳс контекстида ушбу истилоҳ “хаёлий” маъносини касб этаётгандек туюлмайдими сизга?) эмаслигини, бинобарин, унинг “таянч нуқталари”ни яна бир карра кўрсатиб ўтиш заруратини туғдирди.

I. Аввало шуки, “Муқанна” талқини заминиди тарихий-биографик асос ётади. Фақат, бунда, биринчидан, тарихий-биографик материалга Ҳамид Олимжоннинг ижод онларидаги маънавий-руҳий ҳолатини тасаввур қилишга ёрдам берувчи

¹ Назаров Б. ва бошқ. Ўзбек адабий танқиди тарихи. - Т., 2012. - Б.228-229:

восита сифатидагина қаралди; иккинчидан, восита экани ва кўпчиликка маълум бўлгани боис уни умумлаштирилган ҳолда эслатиш билан чекланилди. Масалан, мақолада дастлаб шоирга таъриф тарзида мана бу биографик маълумот берилган: *“мурғак ёшиданоқ шўро таъсирида шаклланган, ўзига сингдиргани ёлғон ҳақиқатларга чин ҳақиқат дея юракдан ишонган ва ўсмирларга хос ўжар фидойилик билан даврнинг зиддиятли ғоявий курашлар майдонига кирган фаол шахс...”*¹

Ушбу маълумот Ҳ.Олимжон ижодида тенденциозлик бўлиши муқаррар ва табиийлигини асослаш учун *эслатилган* эди. Ҳа, эслатилган эди. Негаки, мақолада қўйилган масала бошқа, уни ёритиш учун бундан ортиғи кўплик қилади, асосий мақсаддан чалғитиш эҳтимоли бор. Иккинчидан, бу таъриф ўқувчи илгари ўқиган-билган маълумотларни хотирада тиклаши лозим эди. Модомики, бундай бўлмаётган экан, бу ишни биргаликда амалга оширишга зарурат бор, шундай қиламиз:

1) Ҳ.Олимжон 1909 йилда туғилган, яъни олам тартиботини ағдар-тўнтар қилган инқилоб юз берганида у атиги саккиз ёшда эди; тўққиз ёшидан шўро мактабида, ўн тўрт ёшидан пед билим юртида таҳсил олди... Яъни шоир оила шароитидан тўппа-тўғри шўро ғоялари ҳукмрон муҳитга кўчганки, “мурғак ёшидан шўро таъсирида шаклланган” деганимда шу фактларга таянаман;

2) муҳит таъсирида шоир *“ўзига сингдиргани ёлғон ҳақиқатларга чин ҳақиқат дея юракдан ишонган”*, бундай дейишимизга педбилим юртида ўқиб юрган кезлари ёзган қатор шеърлари етарли асос беради. У ўзини “йўқсил эл кўриқчиси” (“Комсомоллар”) ҳис қилади, инқилоб туфайли “Менга ҳеч эрк бермаган золим бойлар йўқ бўл”ди (“Шодлик кун”), “Хўрликлардан қутулдик, Эзувчини йўқотдик” (“Биз ким?”) деб билади; ёшлар қатори ўзини “ленинизм қиличи” санайди, “Ленин йўли энг қимматли йўллардандир бизларга, Биз ёдлаймиз унинг йўлин чин юракла ҳар ерда” (“Ҳозирланамиз”) дея эътироф этади. Ҳ.Олимжон бу шеърларини 16-17 ёшларида ёзган, бас, бизга ёкиш ё ёқмаслигидан қатъи назар, уларнинг чин дилдан айтилганига шубҳа қилиш ўринсиз;

3) таърифдаги учинчи нуқта – *“ўсмирларга хос ўжар фи-*

¹ Бундан кейин “Ҳамид Олимжонни биламизми” мақоласидан олинган парчалар курсивда ажратилади.

дойилик билан даврнинг зиддиятли ғоявий курашлар майдонига кирган **фаол шахс...**” Қалбини инқилобий кураш романтикаси чулғаган ўсмир – бўлғуси шоирнинг ғайрати ичига сиғмайди, майдонга талпинади. Эсланг: ўн бешида комсомолга кирди, ўн олтисида билим юртида чиқадаган деворий газета ва ойлик журнал редактори; ўн еттисида инқилобий ёзувчилар шўъба мажлиси иштирокчиси, “Зарафшон” газетаси бўлим бошлиғи; ўн саккизида Ўзбекситон зиёлилари иккинчи қурултойида вакил; ўн тўққизида ўзбек янги алифбоси марказий қўмитаси котиби; йигирма ёшида бутуниттифоқ деҳқон ёзувчилари съездига делегат... Буларнинг бари шоирнинг ўқувчилик ва талабалик йилларига тўғри келишини ҳисобга олинг-да, ижтимоий фаоллик даражаси нечоғли юқори бўлганини тасаввур қилинг! Бундай фаолликка қувват бериб турган манба, шубҳасиз, ленинизм ғояларига бешак ишонч эди. Энг муҳим жиҳати, ўсмир Ҳ.Олимжон ғояни формал қабул қилган, яъни унинг онгини “соф ғоя” – ҳали ҳаётий тажриба билан тобланмаган абстракт ғоя бор, холос. Айти ҳол ғояни мутлақлаштириш, уни бирдан-бир тўғри ғоя сифатида тушунишга олиб келади. Ҳ.Олимжон шундай фаоллик, шу руҳ билан шеърятга кириб келди, илк ижодида “кураш мотиви” етакчилик қилгани шундан, зеро, улар ижтимоий фаолиятнинг давоми ўлароқ яратилгандир.

II. Инсонда ҳаётий тажриба ортиши баробари дунёқараши ҳам ўзгариб, конкретлашиб боради. Айниқса, **Ҳ.Олимжон** каби истеъдодли, демак, ўткир нигоҳ ва теран фикр эгасида ўзи топинган ғоя билан реаллик муносабатини идрок этиш, ҳаққонийлик даражасини “синовдан ўтказиш” эҳтиёжининг туғилиши муқаррардир. Инсон психологияси ва ақлий ривожланиши билан боғлиқ мазкур жиҳатлар ҳамда Ҳ.Олимжон ҳаёти ва ижодидаги ҳолатлардан келиб чиқиб мақолада: “... маълум вақт ҳаёт қозонида қайнаб, замонасини ва ўзини четдан мушоҳада қилиш имконига эга бўлгач, амин бўлаётурки, «эртаси бошқа, ҳаёт бошқа» экан. Бу атрофида содир бўлаётган ижтимоий ҳодисалар большевикларнинг ваъдаю даъволарига мувофиқ келмаётганини, тил бошқаю дил бошқалигини кўрган, англаган одам ҳулласаси, ҳукмидир”,- дейилган. Шундай ўйлашга асос берувчи нуқталарни кўриб ўтаемиз:

1) мукамал асарлар тўпламининг биринчи жилди мундарижасидан шоир уч йил давомида (1932-1934) атиги

тўрттагина шеър ёзганини кўриш мумкин. Шу уч йилда яна 9 та мақола, 1 та тақриз, 1 та очерк ва 1 та дoston ёзган, 2 та асарни таржима қилган. Балки, бу тарз статистика эриш туюлар, лекин диққатингизни ижодий маҳсулотнинг жанр томонига қаратиш учун шундай қилдим. Қаранг, ҳиссий муносабатни ифодаловчи лирика салмоғи ўта камайган, аксинча, мантиқ ва тафаккурга асосланувчи жанрлар салмоғи тўла устуворлик касб этган. Фикримизча, мазкур ҳол Ҳ.Олимжонда тафаккур қилишга мойиллик кучайганидан дарак берадики, бунинг замирида англаш эҳтиёжи ётади. Айни эҳтиёж мушоҳада объектини мудом кенгайтириб, охир-оқибат тафаккур қувватини жамиятда юз бераётган ҳодисалар моҳиятини англашга йўналтириши муқаррардир;

2) биринчи жилд мундарижаси таҳлилида давом қилсак, шоирнинг 1935-1938 йиллар лирик ижоди, асосан, интим, пейзаж ва фалсафий лирика намуналаридан иборат эканлигини кўрамиз. Зеро, айна шу йилларда ёзилган шеърлар унга “бахт ва шодлик куйчиси” номини олиб берган. Ўтган асрнинг 80-йиллари охири 90-йиллари бошларида – мудҳиш 30-йиллар ҳақиқати кенг кўламда ошкор бўлган бир шароитда, шоир шунчалар даҳшатли йилларда “бахт ва шодлик”ни куйлаганини тушунолмай, қабул қилолмай қолдик. Ўша йиллари Чўлпон хотирасига ўтказилган йиғинда бир улуғ шоиримиз ўз сўзида ўғрилар тўдаси билан шериклик қилган **карнайчилар** гуруҳи ҳақидаги ривоятни келтирганди: эмишки, улар карнай-сурнай чалиб, ўйин-кулги билан одамларни чалғитиб туришган, бу вақтда эса ўғрилар бежавотир томтешарлик билан машғул экан. Нотик Ҳ.Олимжон мансуб авлодни шу карнайчиларга менгзаганди: улар шўрони мадҳ этиб одамларни чалғитиб турган, НКВД эса миллатимиз гулларини битта-битта териб кетган. Начора, давр кайфияти шу эдида, аксариятимиз шундай фикрда собит эдик. Шунчаларки, “ахир, бир умрлик муҳаббатини учратиши, уйланиши, оталик бахтини туйиши – хуллас, ҳаётининг энг бахтли дамлари шу йилларга тўғри келган ва кўнглидагини самимий ифодалаган бўлса – шоирда нима айб?” деган андиша хаёлга яқин йўламаган. Фикримча, Ҳ.Олимжоннинг “карнайчилар” сирасида кўрилиши онгимиздаги хронологик силжиш туфайли, яъни у қатағон авжига минган 37-йилда ҳам айнан илк ижодида кузатилган руҳ-кайфиятда бўлган дея янглиш ўйлаймиз. Ҳолбуки, бу вақтда шоир “кураш романтикаси”дан чекиниб,

оддий ва сокин инсоний бахтидан масрур, шу боис ижодида муҳаббат ва табиат ғўзаллигини тараннум этиш, инсоннинг инжа туйғуларини ифодалаш устувор бўлган эди. Айти ҳол фикримиз мантиғига зиддай. Зеро, унга кўра шоир бу босқичда англаш эҳтиёжини қондириш йўлидан бориши керак, ҳақиқатда эса, аксинча, ижодида яна лирика салмоқдор бўлди. Ушбу эҳтиёжнинг заруратга айланмагани, бизнингча, шоирнинг “ўз олами”да яшагани билан изоҳланиши мумкин. Реалликка нисбатан мухторият мақомидаги бу оламда **Ҳ.Олимжон** бахтли эди, шу оламдан туриб реалликда ҳам ўзи каби бахтли одамларни кўрди – бахт ва шодликни куйлади;

3) эҳтиёжнинг қондирилмагани унинг йўқ бўлгани эмас, албатта, у бор, қондирилиш вақти кечиктирилди, холос. Юқорида айтилганлардан шоирнинг реалликка қайтгиси келмай қолгани яққол кўринади. Негаки, “ўз оламида” хатарлардан паноҳ топадигандек ҳис қилади ўзини. Зеро, маълумки, қатағон шамоли Ҳ.Олимжонни четлаб ўтмаган, кўпчилик қатори у ҳам муттасил таҳликада яшаган, Н.Каримов айтмоқчи, “1937 йилдан аранг омон қолган”¹. Машъум 1937 йил арафасида – 1936 йил 29 декабрда ёзилган шеърида ўлимга қарата: “Сени қандай кутар эканман, Учрашармиз қайси бир ерда?” дегани шундан. Йигирма етти ёшли навқироннинг мудом ўлим хаёли билан яшаши, “Ўйлаганда сени (ўлимни – Д.Қ.) доимо, Юрагим орқага тортади Ва босади муздай совуқ тер, Сесканаман, ғамим ортади” дея эътироф этишидан унинг маънавий-руҳий жиҳатдан нечоғли оғир шароитда эканини тасаввур қилиш мумкин. Шу боис ҳам шоир “ўз олами”га қочади, бахтига бурканиб яширинмоқчи бўлади гўё. Бироқ шунда ҳам беҳавотир бўлолмайди, чунки елкасида машъум шарпа нафасини ҳис қилиб туради. Хавотирнинг зўридан душман эмаслигини эслатмоққа, душманлардан фарқини **таъкидлаб**, ўзини улардан ажратмоққа шошади. Хусусан, 1937 йилда ёзилган “Ўлка” шеърида “Билсинларким, йўлдошим бўлмас Кўзда ёши билан кулганлар” дея хитоб этади. Шеърнинг ўртасидаги ушбу мисраларни урғулаганимиздан сўнг бошланишидаги мана бу сатрлар ҳам, бизнингча, фикримизни қувватлашга хизмат қилади:

¹ Н.Каримов. Ҳамид Олимжонни биласизми? / Ўзбекистон адабиёти ва санъати. - 2003. - 18 апрель

*Мен дунёга келган кунданоқ,
Ватаним деб сени уйғондим.
Одам бахти биргина сенда
Бўлурига мукаммал қондим.*

Фикримизча, аввал “кўзда ёши билан кулганлар”нинг душманлар, яъни “совет воқелигини қабул қилолмаганлар” эканини, сўнг шоир ўзини уларга қарши қўйганини эътиборга олсак, бу ерда гап “социалистик Ватан” ҳақида бораётганига шубҳа қолмайди. Шундай экан, “одам бахти биргина сенда” сатрини “одам Ватандагина бахтли бўлади” деб эмас, “инсон социалистик Ватандагина бахтли бўлади” маъносида тушунган тўғрироқ бўлади. Негаки, шоир худди шундай эканига “мукаммал қондим” дейиш билан ўзини “кўзда ёши билан кулганлар”га зид қўйиб, мухотибига “ўзиники”лардан эканини кўрсатмоқда. Охирги банддаги “қайга десанг қайтмай кетурман” мисраси ҳам содиқлик қасамидек жаранглайди. Дарвоқе, шеър Ватанга мурожаат шаклида бўлса-да, асл мухотиб бу эмас. Асл мухотиб мавҳум (“Билсинларким...”) қолгандек, лекин ҳақиқатда садоқат изхори айнан унга – инсонлар тақдирини ҳал қилиш ваколатини ўзига олган, қатағон машинасини юргизган кўринмас ёвуз кучга қаратилгандир. Мундай қараганда, Ҳ.Олимжон сиёсий жиҳатдан “айбсиз” бўлгач, хотиржам юраверса бўладигандек. Жумладан, ўша мудҳиш йилда ёзилган бир шеърида “Йўлдан озганларга ҳеч бир бўлмадим мен қайғудош ... Шу сабабдинким Ватанда бўлмадим илҳоми хор” деганидан ўзини ҳақиқатан ҳам “айбсиз” билиши яққол кўринади. Лекин у қатағон машинаси қандай ишлаши, ёвуз куч ҳўлу қуруқни баравар ёндираверишини ҳам билади-да. Шу боис “илҳоми хор” дея қатағон қилинган ижодкорларни назарда тутгани ҳолда, уларга илк ижодидаги каби кескин муносабатда эмас, атиги ўзининг улардан эмаслигини айтмоқчи, холос. Негаки, энди у ёвуз куч қаршисида ўзининг нечоғли ожизлигини, ўша “илҳоми хор”лар каби лаҳзада қурбонга айланиши ҳеч гап эмаслигини, яъни моҳиятан уларга қисматдош бўлиб қолганини теран ҳис этиб турибди. Тўғри, Ҳ.Олимжон уларни “ғоявий душман”и деб билган, бироқ энди, қатағон нафасини ўз танасида синаб кўргач, ғояга қарши ғоя билан курашиш бошқа, инсонни жисман маҳв этиш бошқалиги, кейингиси инсонийликка зид эканлигига

имон келтирган. Айна ҳол юз бераётган ижтимоий ҳодисалар моҳиятини англаш ва уларга нисбатан ўзининг аниқ маънавий мавқеини белгилаш эҳтиёжини кучайтириб, унинг кондирилишини зарурат мақомига кўтаради.

III. “Муқанна” талқинида нафақат юқорида баён қилинган тарихий-биографик асослар, балки ижод психологияси хусусиятларига ҳам таянилган. Уларга ҳам тартиби билан батафсил тўхташга ҳаракат қиламиз.

1) мақолада *“истеъдоднинг чинакам санъат асарига дўниши учун ижодкор ҳаётни гўё «четдан» эстетик мушоҳада (эстетическое созерцание) қила олиши, бошқача айтсак, руҳан «узлат» ҳолатида бўлиши даркор”*, - дейилган. Қўлайлиги учун бўлса керак, мутахассислар бу ҳолатни ўйинга қисслаб тушунтиришади. Дейлик, футболчи матч вақти ўйинни мушоҳада эта олмайди – у ўйнайди, мушоҳада қилиш учун четдан кузатиш керак (шу боис ҳам ишқибозларнинг ўзларини футболни ўйинчилардан кўра яхшироқ биладигандек тутишлари жудай-ла асоссиз эмас). Демак, масалан, агар у танаффус пайтида ё ўйин тугаши билан интервью берса, айтганлари, бир томондан, ўйин ҳақида атиги конкрет бир амплуа нуқтаи назаридан чиқарилган фикр (яъни, объектни жуда тор қамраган); иккинчи томондан, ўйин чоғидаги фикр ва эмоцияларнинг бевосита давоми (яъни, субъектив ва тенденциоз). Ҳолбуки, ўша футболчи маълум вақт ўтиб матчни видеоёзувда томоша қилса, ўйинни ва ўйиндаги ўзини бир бутунликда кўради: энди унда объектни тўла қамраш ва объектив мушоҳада қилиш имкони бўлади.

Мақолада “*Ҳ. Олимжонда бундай имконият кам бўлган*”и, “Муқанна”га қадар унинг кўпроқ *“ўзи ичида қайнаб ётгани, ҳаёт ҳақида ундан узилолмаган ҳолда ёзган*”и таъкидланган. Ушбу хулосага келишимизнинг асоси шоирнинг илк ижодини (1925-31) социализм ғоясини байроқ қилган ўсмир ижтимоий фаоллигининг давоми, ижодий фаолиятидаги биз ажратган учинчи босқични (1935-38) бахт кучоғидаги инсон кўнгил изҳорлари, ўртада кузатилган (1932-34) тафаккур қилишга мойилликни эса кўпроқ ёш билан боғлиқ, яъни табиий ҳодиса деб билишимиздир. Айтиш керакки, биз “кам бўлган” деган ҳоллар шоир нигоҳи давр воқеалиги ва шахсий ҳаётидан ўзга объектга қаратилганда кузатилади, чунки нарса-ҳодиса эстетик объектга айланиши учун субъектнинг ундан узилиши – четлашиши талаб этилади. Шундай ҳол-

ни, масалан, “Офелиянинг ўлими” шеърида кўриш мумкин. Шоир ўлмас трагедия воқелигидан ташқарида, айти чокда, трагедия воқеалари шоирдан ташқарида, бас, персонажлар тақдири унинг учун автоматик тарзда эстетик мушоҳада объектига айланади. Шу боис у фожеа моҳиятини идрок қилишга интилади ва англаганларида ўз тақдирига уйқаш нуқталарни кўради. Негаки, эстетик объект ижодкор ҲОЛидан келиб чиқиб ва унга мувофиқ англанади, айти чоғда, ижодкор ўзини эстетик объект орқали теранроқ англаб боради. Мазкур фикрлар Ҳ.Олимжоннинг “Пушкин”, “Куйчининг хаёли”, боринги, тагин битта-иккита шеърига нисбатан муайян шарт билан айтилиши мумкин, холос. Таҳликали замонда “ўз олами”да паноҳ топган шоирдан бундан ортигини кутиш инсофга хилоф. Сираси, ҳозир муҳими бу эмас, муҳими, мазкур мулоҳазалардан Ҳ.Олимжоннинг юқорида айтганимиз англаш эҳтиёжини қондиришга интилгани ва ўз даври шароитида шунга қулай имкон берувчи объект топиш йўлида излангани кўринади. Бас, шоирда Муқанна ҳақида асар ёзиш нияти анча илгари туғилган (С.Азимов) экан, бунинг шу изланиш доирасида содир бўлгани эҳтимолдан йироқ эмас;

2) демак, гарчи ёзиш нияти илгари пайдо бўлса ҳам, “Муқанна” йиллаб ёзилмай турган. Нега? Эҳтимолдаги сабаблар сирасида қатағон йиллари камина талқин қилган тарзда тушунилиши мумкин бўлган асарнинг ёзилиши бош-ни қиличга тутиш билан баробар бўлганини ҳам кўрсатиш зарур. Шу жиҳатдан қарасак, уруш “Муқанна”нинг ёзилишига имкон яратди, дейиш ҳам мумкин, чунки уруш шароити уни “ижтимоий буюртма”га мос этди қўйди. Яъни уруш даврининг ижтимоий-маънавий эҳтиёжларига қаратилган қатлам муаллифнинг ўтмиш орқали замонаси ва ундаги ўзини бадиий идрок этишга қаратилган қатламни пардалади. Эътиборли томони, иккала қатламда ифода этилаётган мазмун ҳам чин дилдан, иккиси ҳам мустақил ва бир-бирига ҳалал бермайди;

3) асарга танланган материал табиати шундайки, муаллиф *“таъсир предмети – ўтмишдан автоматик тарзда узилган, яъни, ўтмиш унинг учун биринчи галда эстетик мушоҳада объекти”*. Аввало, ўтмиш замона орқали идрок этилиши қонуният мақомидаги ҳол эканини таъкидламоқ керакки, буни мухтасар изоҳлаб ўтамиз. Асарни ёзишга тайёргарлик жараёнида Ҳ.Олимжон кўзғолонга оид тарихий ман-

баларни ўрганган. Табиийки, бу манбаларда фактлар қайд этилган, холос, тарихий мавзудаги адабий асарда эса ўтмиш-ни тўлақонли гавдалантириш, ўша фактларни жонлантириш тақозо этилади. Буни амалга ошириш учун эса унда биргина йўл бор – замонасидан андоза олиш. Зеро, у ўтмишда яшаб кўрмаган, ҳаёт ҳақидаги, инсон ва инсонлараро муносабатлар ҳақидаги тасаввурлари замонасида шаклланган. Айни шу тасаввурлар, умумлаштириб айтсак, ҳаётий тажрибани проекция қилиб ўтмиш жонлантирилади – шу тариқа ўтмиш замона орқали идрок этила бошланади. Модомики, тарихий фактлар асосида ўтмишдаги ҳаётий ҳолатлар, тўқнашувлар, турфа тақдирларни ижодкор замонасидан андоза олган ҳолда қайта яратаётган экан, айтиш чоғда у ўтмиш орқали замонасини ҳам идрок этаётган бўлади. Бошқача айтсак, замона билан аналогия асосида бадий акс эттирилган ўтмиш аналогия асосида замона моҳиятини англашга ёрдам беради. Шуларни эътиборга олган ҳолда мақолада : *“фактлар шахс орқали, яъни, унинг кайфияти, ҳолати, қарашларига боғлиқ ва уларга мос ҳолда жонланади; иккинчи томондан, жонланган тарих шахснинг ҳолати, кайфияти, қарашларига зарур таҳрирлар киритади. Демак, шахснинг тарихга «мурожаат»и моҳиятан иккиёқлама жараён – мулоқот экан. Шахс онгида жонланган фактлар фаоллашгач, унинг ўзини руҳий фаолликка – ўхшашлик асосида (метафорик тарзда) замонасини мушоҳада қилишга ундайди, ўз даврини теранроқ англашига асос бўлади”*,- дейилган. Агарки мазкур психологик жиҳатлар тарихни бадий идрок этиш жараёнига хос экан, “Муқанна”даги айрим персонажлар, кўриниш ва драматик ҳолатларни асар яратилган давр ё муаллиф шахсияти билан боғлаб талқин қилиш асло бугунги кунга мослаштириш ва ё сохталаштириш бўлмайди.

“Ҳамид Олимжонни биламизми?” номли мақолам чоп қилинганидан бери ҳам мана ўн икки йилдан ошди. (Дарвоқе, шоир ижоди билан озми-кўп шуғулланганки одамга мақола номи эриш туюлган, балки, бироз малол келган бўлса ҳам мумкин. Рост, журнални қўлга олиб қўнгилда шунинг андишасини туйганман. Негаки, бу номни журналдаги дўстлар қўйганлар, биласиз, матбуот шунга ўхшаш “сенсация”ли номларни хушлайди, камина уни “Тарих сабоқлари” деб номла-

гандим.). Ўтган вақт давомида “Муқанна” талқини хусусида эшитганим фикр-қарашлар турли-туман, ҳатто бир-бирига мутлақо зид: “Кашфиёт-ку!” дея алқаганлар ҳам, “Сохта-лаштириш-ку!” дея ёзғирганлар ҳам бўлди. Эшитганда иккала томон ҳам оғмаслик – ҳовлиқиб ҳам кетмаслик, руҳни ҳам чўктирмаслик ҳаракатида бўлдим. Энди, баҳс руҳидан фориғ бўлиб, масалага совуққон нигоҳ билан қараркан, камина амалга оширган талқин тарихий-биографик ва ижодий-руҳий асосларга эга деган фикримда қатъийлашаман. Шундай экан, “Муқанна”га ёндашувимизни “гипотетик” деб ҳисоблаш ҳам у қадар тўғри эмас, зеро, бизнинг талқинни инкор қилувчилар ҳам айна шу асосларга таянмоқда.

2015 йил

ШЕЪРЛАРИДА ТУПРОҚ ИСИ БОР

Йигирма йиллар нарида, аспирантлар уйидаги адабий суҳбат асноси гап Муҳаммад Юсуфга тақалганида, суҳбатдошлардан бири уни “қўшиқчи шоир” дея менсимайроқ тилга олди, шеърларини ҳаваскор машқ даражасида деб баҳолади. У пайтлар шеъриятимизнинг ифода бобидаги янгича изланишларига, хусусан, модернистик оқимларга маҳлиё бўлиб юрган вақтларим, бунга эътироз қилмадим, ростки, қай бир даражада ўзим ҳам шу фикрга мойил эдим. Энди ўйласам, ўшанда ўзимни “соф санъат”ни тушунатурган хослар қаторига қўйиб кибрга берилган, назарга илмай турганим “жўн” шеърлар муаллифининг шуҳрати муттасил ортиб бораётганига ғайирлик қилгандекман. Ҳолбуки, карвон ўтавераркан... Йўқса, адабиётни ҳеч ким бизча тушунмаслигига қатъий инонган давраимизнинг нописанд муносабатию баҳосига қарамай, Муҳаммад Юсуф шуҳрати муттасил ортиб борармиди?! Кўпчилигимиз адабиёт ҳақида ҳатто ўйлашга ҳам фурсат тополмай, энди китоб ўқийдирган одам қолмаганига деярли инониб қолган вақтлар тўппамлари минг-минглаб нусхаларда чоп қилинармиди?! Ахир, шуларнинг ўзиёқ халқнинг шоирига беқиёс меҳр-муҳаббатидан дарак эмасми?! Муҳаммад Юсуф феномени ҳикмати аниқлашга уринаркан, беихтиёр яна ортга ўгирилавераман, яқин ўтмишдаги ўзим-

ни, ўй-қарашларимни тафтиш қилмоққа бериламан... Чорак асрлар муқаддам, иш билан пойтахтга бориб қолганда адабий гурунлар пойгагида вужудим қулоқ бўлиб ўтириш мурассар бўла бошлаган пайтлар, биринчи марта “ер шоири” деган таърифни эшитганман. Билсам, ҳали расмий доиралар домига тушмаган, кўнгилларида эрк соғинчи сўнмаган ёш ижодкорлар даврасида бу бир баҳо – “теран томирларидан узилмаган” дегани... “халқдан чиққанман” дея бирушта кўксига муштлашига қарамай халқдан “чиқиб қолган” шоирлардан эмас, дегани экан. Менга қолса, халқнинг шоирга меҳрини тоблаб турган бош омил шу – то охири нафаси қадар “ер шоири” бўлиб қолгани деган бўлардим. Ўзига ғоят қисқа вақт берилганини сезган каби, у ижодда янги йўллар қидириб юрмади – эски йўлга тушди-да, бир дарвеш мисоли аввал халқининг дард-ҳасратини, сўнг қулиб боққан толейини хиргойи қилганича охир манзил томон оҳиста бораверди...

Хуллас, Муҳаммад Юсуф “ер шоири” деган баҳога ҳар жиҳатдан лойиқ, десак, айни ҳақиқат айтилган бўладики, гўё эътирозга ўрин йўқдек. Шунга қарамай, юбилей баҳона шундай ўйлашга асос берувчи омилларни яна бир сидра кўриб ўтиш бизни фикримизда собит, бошқа бировларни ҳамфикр этиши мумкинлиги жиҳатидан мақсадга мувофиқ кўринди.

Мазкур омиллар ичида биринчи ўринга ҳеч иккиланмасдан шоирнинг ўз Ватани, халқига муҳабатини қўйиш лозим бўлади. Негаки, айнан шу ҳис, аниқроғи, ҳар бир сатри қатига дегудек сингдирилган руҳ Муҳаммад Юсуф шеърятининг поэтик ўзига хослигини таъминлаган белгиловчи хусусиятдир. Муҳими, шоирдаги бу ҳиснинг ўзи бўлакча, яна ҳам тўғрироғи, унга доялик қилган Ватан, халқ ўзгача:

*Тупроқ юртим менинг,
Тўпори юртим.
Кўзимга тўйиё ғубори юртим.*

Шоирнинг илк ижодига оид ушбу сатрларда ўша пайтлари жамиятда етилиб келаётган ижтимоий кайфият зуҳур этади. Бу кайфият эса, дейлик, Эркин Воҳидовнинг машҳур “Ўзбегим” қасидаси ёхуд Абдулла Ориповнинг “Ўзбекистон” шеърисидаги кайфиятдан фарқли, ҳатто, айтиш мумкинки, уларга

зид (албатта, бу ўринда диалектик маънодаги, яъни бутунни ташкил қилувчи зиддият назарда тутилмоқда). Зидлик шундаки, аввалги иккала шеърнинг лирик қаҳрамонлари улуғвор бир хилқат қаршисида (нуқтаи назар пастдан юқорига қаратилган) турса, кейингисида лирик қаҳрамон Ватанига мушфиқ нигоҳ ташлайди (нуқтаи назар юқоридан пастга қаратилган). Сабаби, аввалги икки шеърда миллий ғурурнинг қаддини ростлаш зарурати англаган давр ижтимоий кайфияти акс этган, иккинчисида – Ватан тақдири учун масъуллик теран ҳис этила бошланган давр кайфияти. Айтмоқчимизки, аввалги икки шеър улуғ Ойбекнинг “Бир ўлкаки...” хитоби билан бошланувчи анъана йўлида – уларда Ватаннинг ғуруримизга озиқ берувчи нуқталари урғуланади; кейинги шеър “Бузилган ўлкага” анъанасида: Чўлпоннинг “кел кўзингнинг ёшларини сўриб олай” хитобида шафқат тўлиб тошгани каби, Муҳаммад Юсуфнинг “тупроқ юртим менинг” сатрида ҳам шу ҳис устувордир. Албатта, “тупроқ”ни фақат “хокисорлик” маъносидагина тушуниш тўғри бўлмайди. Негаки, шеърнинг давомидаги “энг баланд тоғлардан юқори юртим” каби сатрлар “тупроқ” замиридаги “топталган” маъносига зидланмоқда. Демак, илк мисрадаги “тупроқ” сўзи, бир томондан, шоирнинг хокисор юртига мушфиқ муносабатини, иккинчи ёқдан, уни топтаганларга қарши исёнини ифодалайди экан... Сўзнинг маъно қирралари ҳақида шу айтилганлар билан кифояланса ҳам бўладигандек-у, лекин кўнгил кўнмайди, недир қоникмаслик қолади. Сабаби шоирнинг қуйидаги каби сатрларни битгани:

*Шоир шундай кўпки, уларга ер тор,
Ҳаммаси машҳур ва ҳаммаси номдор,
Улуғвор, уларга етмоқ кўп душвор,
Аммо улар ойга босиб юзини
Турганда самонинг бағрига илк бор
Биз олиб борамиз тупроқ исини.*

Авалло, келтирилган парчада шоирнинг ижодий кредо-си акс этганини айтмоқ керак. Ижодий аъмолини белгилаш учун у “юзини ойга босиб турган” шоирларга ўзини қарши қўйиб, улардан фарқланиши, фарқи “само бағрига илк бор тупроқ исини олиб чиқиши”да эканини таъкидлайди. Яъни, айтиш мумкинки, ярим асрлар кейинги воқелиқда Муҳаммад Юсуф 20-йилларда урф бўлган “ер шоири” – “кўк шоири”

тарзидаги айирмага келади. Бироқ, ўз даврида Чўлпоннинг “кўк шоири” деб маломат қилинганини ёдга олсак, Муҳаммад Юсуф бунга ўзгача маъно юклаётганига шубҳа қилмас бўлади. Зеро, парчадаги “номдор”, “улуғвор”, “машхур” сўзлари зимнидаги кинояга қарасак, гап шеър аҳлига хос тахайюл парвози тўғрисида эмас, Ватанини “жаннатдан репортаж” қабилда таърифлаган, шундай ёзгани учун ҳар турли рағбат олган ва пировардида рағбат учунгина ёзишга одатланганлар ҳақида экани англашилади. Уларнинг талқинидаги Ватанда “инсон энг ҳур яшайди”, “инсон қадри ғоят юксак”... бунда дала йўқ, “мардлар майдони” бор, дўпписига пахта тераётган болакайлар йўқ, “пахтазор полвонлари” бор... Уларнинг наздида шунчаки меҳнат йўқ, “пахта fronti” бор, бас, қурбонлар бўлиши ҳам табиий, кўз юмиб турса бўлади... Хуллас, шу тоифани “юзини ойга босиб турган”, яъни ҳаётдан узилган шоирлар деганида Муҳаммад Юсуф айна ҳақиқатни айтган. Буларга зид ўлароқ, унинг ўзи ҳаётда бор одамларни, уларнинг асл дарду қувончларини, юртининг ҳақиқатда мавжуд манзараларини қаламга олди – Ватанни борица кўрмоқ ва бор ҳолича севмоқ ақидаси билан ижод қилди. Шу боис ҳам турғунликнинг биқик шароитида шоир мудом она қишлоғи – асл одамлару асл туйғуларни соғиниб, уларга талпиниб яшади:

*Хиёбонда лола,
Тувакда лола,
Фонтанлар қиқирлаб кулаверади.
Менинг киндик қоним тўкилган дала,
Сени эса кўргим келаверади.*

Балки, инжиқроқ ўқувчи эътироз ҳам қилар: “хиёбону тувакда лола бўлса, фонтанлар қиқирлаб турса – нима-си ёмон? Ахир, бу ҳам гўзаллик, инсон қўли билан инсон учун яралган гўзаллик эмасми?” Мундай қараганда, эътироз ўринлидек. Бироқ шундай деб ўйласак, шеърни сўзма-сўз ва тор (яъни “шаҳар – қишлоқ” антитезаси деб) тушунган бўлиб чиқамиз. Ҳолбуки, шеърдаги сўз луғатдаги сўзга тенг эмас, у образ яратади. Сохталиқ одатий нормага айланиб, инсоний муносабатлар сийқалашиб бораётган муҳитдаги шоир наздида тувакдаги гул ҳам, хиёбондаги гул ҳам, фаввора сувининг жилвасию жилдираши ҳам – бари нотабиийлик тимсо-

ли. Улар сохталикдан безган кўнгилнинг қишлоқ – шоир тасаввурдаги табиийлик ва самимият маконига талпинишини ифода этмоққа хизмат қилади. Сохталик шунчалар одатий-ки, одам самимий туйғулари учун хижолат чекади:

*Тошкентда сиренлар гулласа, синглим,
Ва яна қандайдир акациялар.
Бедазорними-ей кўмсайди кўнглим,
Бировга айтишга одам уялар...*

Аввало, бу ўринда “бедазор” шунчаки беда экилган пайкал эмас – шоирнинг она қишлоғи, яқинлари билан боғлиқ туйғу-кечинмалари, хотиралари умумлашмаси у. Шўро замонида “бедазор” билан боғлиқ ҳис-туйғуларини ошқора, яна “сирень” ва “акациялар”га зидлаб айтолгани учун ҳам истиқлол йиллари “Римни алишмасман бедапоянга” дегани шунчаки патетика эмас, самимий изҳорлигига бешак ишонамиз. Энди масаланинг иккинчи томонига қарайлик. Қизиқ-да, пойтахти азим бўлса, чор тарафдан келиб, шунда ўрнаб қолиш илинжида ҳар кўйга тушиб ётган истеъдодлар қанча... Қишлоғингга қиёсласанг комфортнинг олий даражаси, сенга яна нима кам, эй одам, шукур қилмайсанми?! Йўқ, бу асло ношукурлик эмас, соғинчнинг бошқа омилларини мушоҳада қилсак, бунга амин бўламиз. Шоир бежиз “сирень” ва “қандайдир акациялар” ҳақида гапирмаяпти, ахир. Улар мустамлака рамзлари эмасми?! Энди ўттиз йиллар нарини бир эсланг, шоирда “комфорт ким учун?” деган савол туғилиши табиий эдими ё йўқми?! Шу каби саволлар гирдобиди қолган онлари “шаҳарга ўрганиб қолган” шоир қишлоғидаги ўзининг “йўлига илҳақ” боқиб, “пахта териб, ўт қолиб маъюс” умри ўтаётган қизни эслайди:

*Унинг сочи узундан-узун,
Унинг сочи товонга етган.
Лекин гулга ўхшамас юзи
Қўллари ҳам ёрилиб кетган.*

*Юрак ёнар уни ўйласам,
Буёғи ҳеч шеърга сиғмайди...*

Қаранг, ёр васф этилган банднинг дастлабки икки мисрасида поэтик анъана йўлидан борилган, учинчи мисрада ун-

дан кескин чекинилган: ёр юзи гулга ўхшамайди. Бу “ғўза яғна-
налаб завқи тошган қиз” ва ё “қўшиқ айтиб кетмон чопаетган
атлас қўйлакли ғўзал” қабилидаги сатрларга тўлиқ “меҳнат
поэзияси”га, “Шарқ аёлини чалдевордан озод қилиб” далага
чиқарганларга таъна эмасми?! Кўп қатори ёр юзини гулга ўх-
шатиб, бечора қиз кўнглини хушлаб қўяқолса бўлмасмиди?
Йўқ, бўлмас эди. Негаки, унинг узунсоч қизга муҳаббати ас-
лида Ватанга муҳаббатининг ўзидир. Шоир дилидаги улкан
муҳаббатни атрофидаги нарсаларга тақсим қилиб ўтирмай-
ди, аксинча, ҳар бирини – жажжи жамбилбаргдан то беқиёс
Ватани қадар – барини бирдек улкан муҳаббат билан севади
қўяди. Яна ҳам тўғрироғи, унинг талқинидаги Ватан мавху-
мот эмас, балки ўзи учун қадри бениҳоя баланд инсонлар,
жой ва нарсалардан таркиб топувчи мавжудликдир. Яъни
бедазор ё жийда таги, қўллари ёрилиб кетган синглиси ё
юзи гулга ўхшамайдиган қиз, таниш терак ва ё қора қумғон
– **барининг** тимсолида шоирнинг Ватани, халқига муҳаббати
зухур қилади. Шеърларидан бирида айтганидек, Муҳаммад
Юсуф Ватанни “иддаолар қилмай севади”, унинг муҳабба-
ти том маънода беғараз, бас, унинг турланмоғи имкондан
ташқари, сохталик эса табиатига мутлақо ёт. Айни шу туйғу,
назаримда, Муҳаммад Юсуф шеърларига миллионлаб дил-
лар қулфини очиб берган олтин калитдир.

Муҳаммад Юсуф шеърларини элга манзур этган жиҳат-
лардан яна бири, фикримча, уларда таниш туйғуларнинг
қаламга олингани ва, муҳими, бу туйғуларнинг содда бир йў-
синда ифода этилганидир. Ҳолбуки, у шеъриятга кириб кел-
ган пайтлари модерн йўсинида – фикру туйғуни мураккаб ус-
лубда, рамзу ишоралар қатига жойлаб, туманли ифодалаш
урфга киргандики, ҳатто мутахассислар ҳам “шеърингизни
тушунтириб беринг” дея матбуотда чиқиш қилганлар. Ҳозир
биз учун негалиги унча муҳим эмас, балки, дилидагилар
ҳаммага бирдек тегишли деб билгандир, Муҳаммад Юсуф
анъанавий йўлни танлади...

Дарвоқе, “таниш туйғулар” деганим ҳам изоҳталаб. Буюк
Толстой ҳар қайси инсон қалбида мавжуд бўлиши мумкин
бўлган барча қалблар имконият тарзида яшайди, деган. Тўғри
гап. Лекин ҳар қандай туйғу ҳам кўнглимизга чиппа ёпишиб
қолмаслиги ҳам бор гап-да. Бошқача айтсак, ўзга кўнглидаги

айрим туйғуларни ҳеч зўриқишсиз кўнгилдан кечира оламиз, айримларини қайта ҳис этишимиз эса қийин кечади: фурсатми, тажрибам, машқми... – нимадир етишмай туради. Чиппа ёпишиб қоладиган туйғулар муайян бир кўламда (умумбашарий, миллий, ҳудудий ва б.) универсаллик касб этади. Дейлик, адолат туйғуси умумбашарий (адолат мезонларининг фарқли экани бошқа масала) характерга эга. Шу боис адолат мезони бузилган ҳолларда ҳар қандай шоир кўнгли, миллий ё ҳудудий мансублигидан қатъи назар, исён қилади. Муҳаммад Юсуфнинг илк ижодига мансуб “Қушлар ҳам йиғлар” номли бир воқеабанд шеър бор. Воқеа қишлоқларимиз ҳаёти учун ғоят одатий: ёзда, биласиз, “ҳаво-жаҳон яхшилигида иморатни битказай” деб ўзбекнинг жони ҳалак, ака-ука терак кесади-лар. Терак қулайди, уяси бузилган она чумчуқ чириллаб қолади. Мана, шу дамда уканинг кўнглидан кечгани:

*Баланд бўлар уйимиз тоғдек,
Айвонида устун ул терак.
Биз яшаймиз кўнғлимиз чоғдек,
Шунда қушлар йиғласа керак.*

Ўсмир нигоҳида адолатсизлик содир этилди: чумчуқ ҳуқуқи поймол бўлди. Тўғри, катта бўлгач кўпчилик “ҳамма нарса инсон учун” ақидасига биноан бу каби ҳолларни меъёр деб **ҳисоб**лай бошлайди. Бироқ биз учун бу ўринда бошқа нарса: ҳолат “мен” тилидан, шоирнинг болалик таассуроти сифатида тақдим этилгани муҳим. Зеро, бу шоир ижодидан қизил ип бўлиб ўтувчи ўткир адолат туйғуси фитратидаги хислатнинг намоёндир дейишга асос беради. Худди шу туйғу кейинроқ, масалан, “Ёқуб мерган” шеърида ҳам устуворлик қилади. Ёқуб мерган – урушда оёғини қолдириб келган, қонунга мувофиқ унга “Запорожец” берилиши лозим. Бироқ таъмагир амалдор чолни сарсон қилади, аризасини эътиборсиз қолдиради. Оқибат Ёқуб чолнинг ҳаммадан “кўнгли қолди, Машинасин бошқа олғир кимса олди”. Адолат топталгани етмагандек, андишасизлик шунчаларки, уруш ногиронининг ҳақиға хиёнат қилган кимса “ялло қилиб юраверади”. Ана энди шоирнинг ҳолини кўринг:

*Уни кўрсам чол эсимга келаверар,
Ғилдираги юрагимни эзаверар...
Ёқуб чолга беришмаган “Запорож”нинг.*

Эътибор беринг, Ёқуб чолга нисбатан қилинган адолатсизликни шоир шахсан ўзига нисбатан қилинган каби қабул қилади. Бу табиий ҳам, негаки ҳар қандай адолатсизлик энг аввал ҳақиқий шоир юрагида акс садо беради. Шу боис ҳам Муҳаммад Юсуф учун адолатсизликнинг катта-кичиги йўқ – у бутун миллатга нисбатан (“Гдлян”) бўладими, гўдакка (“Турғунлик”) ё аёлга (“Тараққиёт”), элда машҳур инсон (“Шукур Бурхон”) ё оддий бир ҳамқишлоғига (“Мўминжон”) нисбатанми – бариси бирдек қалбини ўртайди. Шеърда шоир **кўнгилдан** кечирган чин туйғунинг акс этиши эса айни кечинма ўқувчи кўнглига кўчишини, демакки, кучли эстетик таъсирни таъмин этади.

Муҳаммад Юсуфнинг кўплаб шеърларида миллий турмуш тарзимиз, менталитетимиз доирасида универсал туйғу-кечинмалар қаламга олинганки, улар шоир ва шеърхон учун умумий, шу боис ҳам “тушуниш майдони” ғоят кенгдир. Дейлик, миллий тарбия шундайки, фарзанд ота-она орзусини рўёбга чиқариш, хизматини қилиб дуосини олишни ният қилиб яшайди. Бироқ ҳаёт қонунлари шафқатсиз: жамиятда ўз ўрнингни топиб, энди-энди ниятларингни амалга ошириш имконига эга бўлганингда, афсус, уларнинг фоний дунёдаги сафарлари қариган бўлиб чиқади – ниятлар армонга дўнади. Бу ҳол, айниқса, Муҳаммад Юсуф сингари ўтган асрнинг 50–70-йиллари шароитида туғилиб ўсган зиёлиларнинг аксариятига хос. Негаки, бу даврда, ҳозир эътироф этиш-этмаслигимиздан қатъи назар, маданий юксалиш кузатилган – қишлоқлардан минг-минглаб ёшлар илм излаб пойтахти азимга, марказий шаҳарларга йўл олганлар. Яъни асрлар бўйи шаклланган турмуш тарзи ўзгаришга юз тутгандики, бу аввало кўнгилда кечади. Мана, шундай кечимлардан бир зарра:

*Ота, ғўзангизни сув босиб кетди,
Чумчуқ вайрон қилди жўҳорингизни.
Менинг китобларим бир жамбилбаргча
Ёзолмади лекин хуморингизни...*

Демак, отага кераклигини ич-ичидан ҳис қилгани ҳолда қорига ярай билмаётган фарзанднинг изтиробу армонлари кўпчиликнинг кўнглига чиппа ёпишади десак, асло янглишмаймиз. Худди шу гапни соғинч гирдобига ташлаб кетилган оналар, ака суянчидан маҳрум сингиллар... қисқаси, шаҳар-

да яшагани ҳолда “шаҳарлик” бўлиб кетолмаётган одамнинг умумий номи *соғинчли армон* ва ё *армонли соғинч* бўлган туйғулари ҳақида ҳам айтиш мумкин.

Таниш туйғулар сирасида яна бири – армонга дўнган муҳаббатни алоҳида таъкидлаб кўрсатиш лозим. Албатта, катта бўлган сари “бизлар ёш пайти...” дея гўё ҳамма нарса ҳозиргидан яхшироқ эди деган даъвода собит бўлиб боради киши. Шу дардга йўйманг-у, у даврлар муҳаббат дегани ҳам ўзгача – аксар ёр қўлини гўё тасодифан тутишу жуда журъатли бўлса яшин тезлигидаги чала ўпичдан нари ўтмаган, балки шу боис ҳам кўнгилга чуқур илдиз отган, покизароқ ва романтикроқ бўлгандек туюлади менга. Шу боис ҳам каминан йигитлик чоғлари бу ҳис домига тушган тенг-тўшларим лоақал бир бор, майли жуда қисқа фурсат бўлсин, кўнглида “Севиш керак, яшаш шарт эмас!” дея ҳайқирганига ёки ҳофизнинг “Қўйнимда бир ёру, кўнглимда бир ёр” деган ноласини эшитибок ичларида ажиб бир титроқ туйганларига ишонгим келади. Менга қолса, Муҳаммад Юсуфдан олинган шу икки сатр “зиддиятлар бирлиги” қонуниятини ўзида муҷассам этган ҳолда давр учун типик “муҳаббат тақдири”ни намоиш этади деган бўлардим. Зеро, уларнинг биринчиси юксак романтикага йўғрилган муҳаббатни, иккинчиси муқаррар айрилиқни ифодалайди. Мазкур сатрлар орасига эса минг-минглаб олисларда ҳарбий хизмат ўтаётган ва ё илм эгаллаётган йигитлару “баджаҳл ота”дан ё “ўтириб қолиш” эҳтимолидан кўрқиб йиғлай-йиғлай “остонаси тилло уйлар”-га кетган қизларнинг муҳаббат тақдири битилгандек...

Ниҳоят, яна ўша “долзарблик” масаласи, ҳар не зериктирган ва ҳозирда урфдан қолган бўлмасин, бунга ҳам тўхталиш зарур. Тўғри, шўро давридан қолган асорат, лекин Муҳаммад Юсуфда бу ҳам ўзига хос: долзарб масала жайдари йўсинда муҳокама этилади-да, чапани хулосага келинади. Дейлик, миллий қадриятларни тиклаш масаласи долзарб турган палла шоир бу ҳақда умумий тарзда эмас, конкрет фикр юритади. Гапни “одамлар дўппи киймай қўйгани”дан бошлаб, пировардида “бошга лойиқ дўппи қолмадим ё дўппига лойиқ бош?” дея ўқувчи ҳамиятига қаратилган саволни қўяди. Ёдингизда бўлса, савол ғоят тез оммалашган – шеърни ким телевизор ё радио орқали, ким учрашув ё бошқа тадбирда шоир тилидан эшитган-да, охириги сатрлар шундоқ хотирага муҳрланиб қолаверган. Сабаби, бу аксарият ўқув-

чиларнинг дил тубида, яна бир қисмининг тил учида турган гап эди. Бундай гапни “топиб айтиш” учун эса ҳаёт қозонида халқ билан бирга қайнамоқ керакки, Муҳаммад Юсуф буни уддалай билган чинакам халқ шоиридир...

Ҳар не таниш туйғу ва ё тил учида турган гаплар айтилмасин, шеърга жозиб куч ато этувчи жиҳат қандай айтилгани бўлиб қолаверади. Бас, агар Муҳаммад Юсуф нима дегани билан чеклансак, уни санъаткор сифатида танимаган бўлиб чиқамиз. Ҳолбуки, ўша бироз тўпори ҳислару жайдари фалсафа чинакам санъаткорона маҳорат билан ифода этилган. Фақат бу маҳоратни кўриб олишга, нима десам экан, соддалик бироз ҳалақит қилади. Шоирнинг илк тўпламига ном берган шеърни олайлик:

*Қўл ушлашиб турган шаддод қизлардек,
Қошда ўсма, қулоғида зираклар,
Туюлади менга қишлоққа борсам,
Таниш йўллар бўйидаги тераклар.*

Авалло, мазкур банд синтактик жиҳатдан битта гапга тенг: мазмунан битта хабар, битта фикрий ва интонацион бутунлик, битта мантиқий урғуга эга. Кундалик мулоқотда ушбу жумла тамом бошқача қурилиши тайин, демак, ҳозирги шакли муайян бадиий-эстетик мақсадга мувофиқ, яъни муаллифнинг хизмати. Дастлабки икки мисранинг санаш, учинчисининг пасайиб бориш оҳангидалиги тўртинчи мисрадаги мантиқий урғуни кучайтиради. Натижада ўхшатиш объектини англатувчи “тераклар” сўзи урғули позицияга ўтади ва шеърнинг қоқ марказини эгаллаб, образнинг жавҳари бўлиб қолади:

*Бу йигит ким?.. ниқташади бир-бирин,
Сергакланиб, сочларини турмаклаб,
Таниб секин уҳ тортади биттаси,
Қиқир-қиқир кулар бири эрмаклаб.*

Кўриб турганимиздек, энди тераклар унутилди – қизлар қолди, холос. Зеро, тераклар вазифасини ўтаб бўлди: улар ассоциатив тарзда “шаддод қизлар”ни эслатди, хотирани уйғотиб, тасаввурда ғоят ҳаётий бир манзарани жонлантирди. Аслида

ҳам шеър “таниш тераклар” ҳақида эмас, умрининг улар ёдга солган онлари, ўша онлар билан боғлиқ ҳаяжону армонлар ҳақида. Шеърда бир борагина қўлланган “тераклар” сўзи шундай жойлаштирилганки, айна ҳислар ҳеч бир зўриқишсиз ўзга кўнгилларга кўчаверади, кўчаверади. Умид қиламанки. “кўриб олишга соддалик бироз ҳалақит қиладиган маҳорат” деганда нимани назарда тутганим тушунарли бўлди.

Санъаткорона нигоҳ атрофимиздаги кўримсиз, наздимизда гўё ҳеч эътиборга лойиқ бўлмаган нарсаларда ҳам бир ҳикмат топиш, уларда кўнгил ва ё турмушда юзага келган чигалликлар ечимини кўришга қобил бўлади. Албатта, бундай нигоҳ эгалари ҳам оз эмас, бироқ фақат ўша нарсалар билан тиллаша биладиганларгина чинакам шоирдир. Муҳаммад Юсуф, шубҳасиз, айна шу сирада. Тиллаша билгани учун ҳам у бармоқ узатганида “эгасиз уй эшиги”нинг йиғлаганини эшитади, “занг илгак сурилса” ўз жойига эмас, юрагига “Қаерда юрибсан, эгамнинг ўғли?” деган савол бўлиб қадалади. Тиллаша билгани учун-да лолақизғалдоқ дардини олмоққа, ялпизга дардини тўкиб солмоққа шошади. Шоирнинг нигоҳи тушиб, унинг поэтик оламига кирганки нарса КЎНГИЛЛИ, яъни ҳис этишга қобил мавжудотга айланади... ҳатто, трамвайлар ҳам. Ўйласам, шу ўринда Муҳаммад Юсуфнинг айрим мухлислари эътироз қилишлари ҳам мумкин экан: “Ахир, трамвай ҳиссизлик тимсоли эмасми?!” Шундай, бир қарашда трамвай ҳиссизлик тимсоли бўлиб кўринади:

*Бекатларда мен қоларман-да,
Айтар сўзим қолиб кетади.
Бодомзорга сени ҳар куни
Трамвайлар олиб кетади.*

Тўғри, ошиқнинг ҳолига, термилиб қолган нигоҳлардаги унсиз зорига қарамай трамвайлар ҳар куни ёрини олиб кетяверади. Ҳа, жами тўрт бандли шеърнинг учта бандида охириги икки мисра таъкидлаб такрорланади. Ҳа, шоир трамвайларни сўколмаслиги, уролмаслигидан афсусланиб, уларни кўролмаслигини **олам-ҳайқириб жаҳонга** айтади. Бироқ шунда ҳам трамвайни ҳиссизлик тимсоли демаган бўлардим. Негаки, трамвайлар ошиқнинг ҳолига асло бефарқ эмас, ҳар куни “Темир йўлга бошларин уриб, Филдираклар нолиб кетади”. Нега шоир трамвай ноласини эшитмайди? Ахир, у “юр деб

ўзи кетар йўлларга трамвайларни буролмаётган” бўлса, айб кимда? Трамвайдами ё унинг ўзидами? Иккисида ҳам эмас, асли ҳамма гап эътибордан четда қолиб турган темир йўлда. Трамвай нима, ахир, у ҳам шу темир издан юришга маҳкум бир ожиз-ку! Бас, бу ўринда гап тақдири азал ҳақида бор-маяптими?! Шунақага ўхшайди. Севгисининг истикболини кўролмай қийналаётган лирик қаҳрамонимиз – ўз даври ки-шиси, яъни, тақдири азал дегани унутилаёзган, бас, севгисига етишолмаганлар буни асло тақдирдан эмас, бошқа нарсалар-дан (мас., тушунмаган ота-она, эски урф-одатлар, ижтимоий тенгсизлик ва б.) кўришга одатланган даврининг. Ахир, қатор қиссаю романлар шундан сўзлаб, фильмлар шуни кўрсатиб турса, бошқача бўлиши ҳам қийин эди-да! Шундай бир ша-роитда улғайганига қарамай, шоир савқи табиийси билан юз бераётган ҳар неда тақдирнинг қўли борлигига инонган бўлса, не ажаб?!

Лирик кечинмани ҳаракатга келтирган ҳаётий ҳолатни та-саввур қилиш имконияти қанча кенг бўлса, шеърнинг тушу-нилиш доираси ҳам шунча кенг бўлади. Лекин шеър дегани эпик тафсилотларни хушламайди, уларнинг салмоғи зару-ратдан заррача ошмаслиги даркор, акс ҳолда, кечинма ифо-даси хиралашади. Муҳаммад Юсуфнинг маҳорати шундаки, бир-икки мисрадаёқ ўқувчини ўша лирик кечинма туғилган ҳаётий ҳолатга кўчиради қўяди. Масалан, илк севги ҳақидаги шеърларидан бири мана бундай бошланади:

*Мана шу – мен туғилган гўша,
Уйга етдим – ариқ ҳатладим...*

Дастлабки мисраларни ўқибок, шеърхон ҳеч бир зўриқиш-сиз маълум вақт олисда юрган одамнинг қишлоғига қайтган ҳолатини тасаввур қилади, руҳан шунга мос эмоцияларни қабул қилишга чоғланади. Албатта, бу ўринда гап шоир та-саввуридаги, у ҳаёлан мулоқотга киришиб, қаршисида дар-дини тўкиб солаётган хос шеърхон назарда тутилаётир. Шоир унга ишонади, унинг ҳаёти давомида шундай ҳолат-даги одамга хос элегиявий кайфиятга ошно бўлганини била-ди ва икки мисра билан ўша кайфиятни тирилтиради қўяди. Давомидан келган “Шу ерлик бир қизга ёқай деб, Узун-узун шеърлар ёдладим” мисралари эса қалб торларини ўша та-ниш туйғу – армонга айланган илк севги нолаларини янада

нозик пардаларда чалишга созлайди. Бу эса лирик қаҳрамон кечинмаларининг ўқувчи қалбида ҳам кечишини, яъни бадийят ҳодисасиснинг рўёбга чиқишини таъминлайди.

Лирик асарда қаламга олинган ҳолат драматизми нечоғли ўткир бўлса, ҳис-туйғулар ҳам шу қадар теран, таъсирчан бўлади. Негаки, яхши шеърхон ўқиш давомида беихтиёр ўша ҳолатни кўнглида, тасаввурида яшаб ўтади (ўзини лирик қаҳрамон ўрнига қўяди, унинг ролини ижро этади). Мазкур жараёни фикран реконструкция қилиб кўрмоқ учун Муҳаммад Юсуфнинг машҳур бир шеърини мисолга оламиз:

*Осмон чўкиб қолди бу оқшом,
Юлдуз бўлиб ёғилди бир сас.
Бир маҳалла нигоҳни кўрдим:
Яшаш керак, севиш шарт эмас.*

Илк мисрани ўқибоқ шеърхон мос эмоционал ҳолатни, яъни лирик қаҳрамон наздида “осмонни-да чўктирган” недир изтиробли ҳолни қабул қилишга чоғланади. Илк мисра уйғотган кайфият оғир: лирик қаҳрамон ўзини ёруғ оламда ёлғиз сезаётир, осмон уни босиб келмоқда ва шу асно “Юлдуз бўлиб ёғилди бир сас”. Бироқ лирик қаҳрамон бу сасни эшитишни ҳам истамай нигоҳини ерга олади-да, ўзига қадалган “бир маҳалла нигоҳда” ҳам яна ўша ҳукмини ўқийди: “Яшаш керак, севиш шарт эмас”. Ҳолат драматизми шунчаларки, лирик қаҳрамон еру осмонга барабар қарши турибди, кўнглида ардоқлаган туйғу шунчаларки, еру осмонга исён ўлароқ ўзининг “Севиш керак... яшаш шарт эмас!” деган ҳукмини баралла ҳайқириб айтади. Юқорида айтилганидек, жуда кўпчилик ҳаётида лоақал бир бора, атиги бир неча лаҳзага бўлсин, шу ҳолга тушган, бас, ўқилган чоғи шеър уларнинг дил изҳорига айланади, уларнинг *ўппа-ўзиники* бўлиб қолади.

Муҳаммад Юсуф ҳақида гап кетганда гоҳи “қўшиқчи шоир” дея бироз менсимайроқ қарашга мойиллик сезилади. Буни аҳли қалам орасида табиий ва зарурий бўлмиш рақобатдан туғилувчи, юмшатиброқ айтсам, ноқобил фарзанд – ғайирликка йўйиб қўйсам ҳам бўларку-я, фақат бу ҳолда сабабни юздан қидирган бўлиб чиқаман, чоғи. Негаки, аслида бу шеър

билан мусиқа, шеърят билан қўшиқчилик алоқалари нечоғли мустаҳкам ва аҳамиятли эканини англамасликдан келиб чиқади. Ҳолбуки, шеър – оҳанглар қанотида қалб қулоғимизга кириб боруви нутқ, қани уни мусиқийликдан маҳрум қилиб кўринг-чи: бу ҳолда шеър ҳам йўқ бўлади. Зеро, мусиқий оҳанг – шеърнинг зотий сифати. Қўшиққа келсак, у ҳам шеър, фақат унда ўша зотий сифат ғоят бўрттирилгандир... Арузий оҳанглар билан мақомларнинг нечоғли яқинлиги, ҳазрат Навоийдан тортиб Ферузга қадар кўп мумтоз шоирларимиз мусиқийда ҳам моҳир бўлганлари, шоҳ Машраб ғазалларини ситор жўрлигида хониш қилиб юрганини эслатмасак ҳам бўлар. Сирасини айтганда, кенг халқ оммаси Чокар, Мискин, Оразий сингари шоирлар ўтганини асарларини ўқигани учун эмас, уларнинг шеърлари билан айтилувчи ашулалар кунда-кун ора радио ё телевизордан янграб тургани учун билади. Яқинроққа келсак, “Ўзбегим” қасидаси ёки “Биринчи муҳаббатим” шеърининг қўшиқ қилингани навқирон муаллифларини ўзбекнинг етти яшаридан етмиш яшаригача маълуму машҳур қилмадимми?! Ахир, кўпчилик кўнглига чиппа ёпишган қўшиқ уларнинг сўзи билан айтилганини билгач, тўпламларини излаб қолмаганми?!

Шунга ўхшаш, Муҳаммад Юсуфнинг шоир сифатида танилиши, яшин тезлигида шуҳрат топишида қўшиқчилик санъатининг ҳиссаси улкан: ҳали илк китоби чоп этилмасидан шеърлари куйга солиниб, иқтидорли ёшлар томонидан тўй-маъракаларда айтиб юрилгани шунга далил. Янги-янги теле ва радио каналлар пайдо бўла бошлаган 80-йиллар адоғидан эса шеърлари пайдар-пай қўшиқ қилиниб, телевизор экранлари, радио тўлқинларидан узукун тушмади десак, муболаға эмас. Ўн минг, йигирма минглаб томошабин йиғилган стадионлар, энг катта концерт залларида кунда-кун ора берилган концертларда “Муҳаммад Юсуф шеъри билан...” дея тантанавор эълон қилиб турилганини ёдга олсак, **фигуралар** бошқа далил ҳожат ҳам эмас.

Хуллас, ҳозирда радио ва телевидение билан узвий боғлиқ замонавий қўшиқчилик шеърятнинг энг самарали, бекиёс тарғиботчиси эканини ёқса-ёқмаса эътироф этишимизга тўғри келади. Тўғри, айни имконлар доирачи ё “усилителчи”дан чиққан қўлбола шоирларни ҳам майдонга чиқараётгани бор гап ва бу кўпчилиكنинг ғашини келтираётгани ҳам асосли. Бироқ, ахир, айб имконда эмас, ундан қандай фойдала-

нилаётганида-ку! Бас, “қўшиқчи шоир” дея бурун жийирувчилар шуни эътиборга олсалар тўғри бўлади. Акс ҳолда, “қўлбола шоирлар” билан Муҳаммад Юсуфни фарқламаётган бўладиларки, оппа-очиқ турган нарсани кўролмаётганлари, очигини айтганда, ғайирлик билангина изоҳланиши мумкин.

Фарқ эса шуки, “қўлбола шоирлар”нинг иш-амали куйга мослаб сўз тизмоқдан иборат, Муҳаммад Юсуф эса ШЕЪР ёзади: унинг қўшиқ қилиб айтилган шеърлари ҳам, энг аввал, кўнгил ҳолининг ифодаси. Фақат ўша ҲОЛ халқона шаклда, халқона оҳангларда шу қадар самимий ифодаланганки, беихтиёр хиргойига ўтиб кетасан, киши. Масалан, “Машраб хиргойиси” номли шеър:

*Донишни қийнаб тўймаган,
Ҳоли жонига қўймаган.
Нодон билан кулиб ўйнаган
Пихини ёрган дунёсан.*

Бир қарашдаёқ бу ўринда стилизация усули қўллангани, дарвешлар хиргойисига хос оҳанг тиклангани кўзга ташланади. Ўқиганингда, беихтиёр бир маромда қадам босганча хиргойи қилиб бораётган дарвешлар сафи кўз олдинга келади. Худди шу шеърни Охунжон Мадалиев бир турли, Юлдуз Усмонова бошқа бир йўсинда ижро этганлар. Умуман, ҳар икки талқин ҳам ўзича яхши – иккаласи ҳам мухлислар олқишига сазовор бўлган. Бироқ, назаримда, иккала ижрочи ҳам Муҳаммад Юсуф шеърни ёзиш чоғи кўнгилда кечирган ҳол – дарвеш ҳолини беролган эмас. Кўнгил ҳоли эса шундайки, лирик қаҳрамон дунёдан буткул узилган – руҳан узлатда, айни дамда у ўзини “Дунё ясаниб, жилва қилиб қошима келди, Турғил нари деб кетиға бир шатталаб ўтдим” деёлган Машраб мақомида сезади. Яъни шеър айни ҳолни ифодалаш, матнда муҳрлаш мақсади билан дунёга келган, унинг қўшиққа айланиши эса – иккинчи ҳаётидир. Яна шуки, агар шеър қўшиқчиликда турли талқинларга изн берар экан, бу унинг бадий мукамаллиги, бутунлигидан далолатдир. Кейинги мулоҳазаларимиз шоир “стилизация усулини қўллаган” деган фикримизга таҳрир киритишни тақозо қилади. Негаки, Муҳаммад Юсуф учун халқона оҳанг ва ифода стилизация, яъни халқ ижодига хос шакл ва оҳанглари шунчаки тиклаш эмас, балки унинг индивидуал услубига ХОС хусусиятга ай-

лангандир. Яъни шоир кўнгил ҳолини кўпроқ халқона йўсинда ифодалашга мойил, тўғрироғи, ҳол изҳори шундай оҳангга йўғрилганча оқиб келади гўё. Масалан, мана бундай:

*Ғирот минган Гўрўғли
Бобом қани, айтинғлар.
Қўнғиротлик Алпомиш
Оғам қани, айтинғлар...*

Қаранг, бунда халқ оғзаки ижоди билан боғлиқлик яна ҳам очиқ-ошкор кўринади. Ҳол-кайфият ҳам бошданоқ ҳис этилади: бугунидан қоникмаслик туғдирган ғоят кучли ўтмиш соғинчи. Шоир бу соғинчини “қўлда кийик овланган дала”, “қокиллари ер ўпган санам”, “қуйиб кетган жон” каби халқона ифодаларда изҳор этади. Юрагидаги дард бениҳоя кучли, лекин ҳар доимгидек, тушунгувчи одам йўқ, шунинг учун:

*Кўнғлим гулдай эзилиб,
Кўзимга ёш тўляпти.
Эҳ, қуёшга осилиб,*

*Ботиб кетгим келяпти, – дея нола қилади. Лирик қаҳрамон ғоят тушкун кайфиятда, лекин уни бадбин (пессимист) деб бўлмайти. Зеро, аввало, бу ўткинчи ҳолат, иккинчидан, теран мушоҳадага ва шундан келиб чиқиб курашга ундовчи ҳолдир. Яна ушбу ҳол-кайфият ижтимоий табиатга эғалиги, у миллат тарихидаги бурилиш паллада эл-юрт тақдирини ўйлаб яшаётган одам кўнглининг аламлари бўғзига келган чоғдаги сурати эканини айтмоқ керак... Дарвоқе, ушбу шеър ҳам кўшиқ қилинган, бироқ кўшиқчи талқини юқорида мазкур талқиндан фарқли. Бу табиий ҳам, зеро, у кўшиқчилик санъати вакили ўлароқ дунёга келган ва шу мақомда яшайди – у алоҳида асардир. Яъни кўшиқ ижро этилган онидан ўзининг шеърдан айро мустақил ҳаётини бошлаган ва шеърнинг ҳам шундай ҳаёт кечиришига ҳалал бермайти. Икки орада бундай муносабат қарор топиши учун эса, юқорида айтилганидек, шеърнинг кўнгил ҳолининг изҳори ўлароқ дунёга келиши талаб қилинади. Таъкидлаб айтаманки, *Муҳаммад Юсуфнинг кўшиқ қилиб айтилган аксарият шеърлари ушбу талабга тўла жавоб беради.* Шунақа экан, уни аниқ бир ижрочи ва тайёр куйга мослаб шеър битадирган “кўшиқчи шоир”лар сирасида санаш ҳам бориб турган адолатсизлик бўлади.*

Ижодида юқоридагича тамойилга таянгани учун ҳам Муҳаммад Юсуф қўшиқчилигимиз бадий савиясини бир баҳя бўлсин кўтаришга хизмат қила билди, десак, асло муболаға бўлмайди. Зеро, бу санъат гуркираб ривожланган босқич – миллий қўшиқчилигимизнинг мустақиллик даври унинг номи билан чамбарчас боғлиқдир. Миллий қўшиқчилигимиз тарихида янги саҳифа очган М.Холиқов, О.Мадалиев, Ғ.Бойтоев, Ю.Усмонова, С.Назархон сингари қатор иқтидорли санъаткорлар репертуаридаги сара қўшиқлар Муҳаммад Юсуф сўзи билан айтилгани ҳам шунинг исботидир. Деганим, муваффақиятнинг муҳим омили – истеъдодли шоир шеърларига, асосан, истеъдодли композиторлар мусиқа ёзиб, истеъдодли санъаткорлар ижро этгани. Талантлар ҳамкорлигида яралган қўшиқ эса тингловчини бефарқ қолдирмайди, замонавий қилиб айтсак, хаял ўтмай “хит”га айланади, худди шоир сўзи билан мустақиллик байрамларининг бош сахнасида туриб айтилган қўшиқлар каби...

Дарвоқе, яхши қўшиқ шеърнинг бизга кўринмай қолган жозиб қирраларини очиб ҳам беради. Ўзимдан, ўз тажрибамдан айтай. Муҳаммад Юсуфнинг “Мен дунёни нима қилдим, Ўзинг ёруғ жаҳоним” сатрлари билан бошланувчи шеърининг асл қимматини Севара Назархоннинг “Ғичир-ғичир тишимдаги Сўлиғимсан, Ватаним” деган ноласини эшитгач англадим десам, шунчаки лутф деб ўйламанг. Энди шу шеърни ўқисам, Севаранинг оҳанглари тортиб кетаётгандек туюлаверади, сатрлар қатидаги буюк муҳаббат дардни теранроқ ҳис қилаётгандек бўламан.

Муҳаммад Юсуф буюклик даъвосидан йироқ шоир эди. Ҳатто ўзини “тўпори назмбоз” атагани, “шеърим шуҳратимга эмас муносиб” дея эътироф этгани ҳам бор гап. Бироқ бир нарса шубҳасиз: Муҳаммад Юсуф қисқа ижодий умри давомида даврининг, халқининг талаб-эҳтиёжларини теран ҳис этиб яшади; Ватанига беғараз муҳаббат, элининг дилидаги дард билан оғриб, тили учида турганини айтиб қалам тебратди. Биласиз, ўзбек саломни аликсиз қолдирмайди: халқимиз ўз шоири хотирасини эъзозлаб кўрсатаётган юксак эҳтиром бунинг ёрқин далилидир.

2014 йил

ИНСОН ЙЎЛИ

Турмушдаги ўзгаришлар инсонни ўзгартирадимми ё инсоннинг ўзгариши туриш-турмушимизни? Сезиб турибсиз, савол бамисоли “товуқ олдин пайдо бўлганми ё тухум?” қабилида қўйилди. Яъники, бир-бирига мутлақ зид жавоб берилган тақдирда ҳам ҳар икки томон ўзича ҳақ бўлиб чиқаверади. Хусусан, “Янги инсон” достонида Улуғбек Ҳамдам инсондаги ўзгаришларни урғуламоқда, уларни турмушдаги номақбул ҳолатлар сабаби, истиқболимиздан беҳайр фол дея талқин этмоқда. Айтиш керак, шеъриятимизда анчадан буён бу қадар улкан муаммони бадийй мушоҳада қилишга жазм қилинмаган эди. Мен бу ўринда Абдулла Ориповнинг “Юзма-юз” шеърини назарда тутмоқдаман. Замонасининг моҳиятини англаш учун шоир башарият тониги назар солган, ваҳший мамонтлар тўдасини янада ваҳшийроқ оломон маҳв этганини тасвирлаган:

*Ўша кун бузилди азалий удум,
Уни инсон ўзи бузиб ташлади.
Кундузги ошкора ўғрилардай у
Ўлжасин уй-уйга торта бошлади.
Бизнинг бошимизни боғлаган зулмат,
Нотиқлар тутқиб сўккан зулм қон,
Дунёдаги неки ёмонлик, кулфат,
Барчаси бошланган эди ўша он... - **деб ёзганди**.*

Эҳтимол, кимларгадир бу ҳукмрон мафкура ўзагини ташкил қилган хусусий мулкка муносабатнинг акс садосигина бўлиб кўринар. Бироқ бундай тушуниш, назаримда, “ҳарфхўрлик” (буквоедство)дан бошқа эмас, зеро, сўз ва образ диапазони бениҳоя кенг: шоир ўз замонасидаги иллатлар илдизи МАНФААТдан сув ичишини таъкидлаётирки, шеърнинг азалий муаммага жўяли жавоблардан бири ўлароқ умрзоқлигини таъминлаётган омиллардан бири шудир, балки?!.. Гапни “Юзма-юз”га бурганим бежиз эмас: назаримда, “Янги инсон” достони “Юзма-юз” билан, умуман, А.Ориповнинг 60-70-йилларда ёзилган замондош ИНСОН мавзусидаги теран фалсафий шеърлари билан диалогик алоқада. Фақат шуниси борки, 60-йиллар авлодининг тийрак нигоҳию ўткир савқи табиийси элас-элас илғаган яралар бугун маддалаб етилган: шоирларимиз “Дод! Қоровул!” дея бонг урадирган ҳолат-у, ҳаммалари бориға кўнган каби жим – “мангу мавзулар” тараннумию ажабтовур

ижодий экспериментлар билан банддек. Худди шу вазиятда ўткир публицистик руҳ, ижтимоий пафос билан йўғрилган “Янги инсон” достонининг яралиши – кунимиз юзага келтирилган эҳтиёжнинг англанаётганидан нишона. Шоядки, бу яна шеърият сўнги йилларда тамом фаромуш этаётган асосий миссияларидан бири – инсон қалби учун жавобгарликни ҳис эта бошлаганидан ҳам дарак бўлса...

Улуғбекнинг бугунги кун кишисига берган таърифлари бироз муболағали кўринса, эҳтимол. Ҳар ҳолда, бу таърифларни ўқиганимда, хаёлингдан, энг аввал, “Жуда бунчалик эмасдир-ов!” деган фикр ўтади беихтиёр. Ҳа, шундай фикр ўтади, лекин изсиз кетмайди-да: истасанг-истамасанг туриш-турмушинг шу таърифга озми-кўп мослигини ич-ичингдан ҳис қилиб турасан. Ахир, шоир таърифида “ўз юрагидан отилиб кўчага чиқиб кетган”, “вужуди ташқарининг жозибаси билан аллаланиб”, ташқарини келин уйидек безаган ва:

унинг отини КОМФОРТ қўйиб,

қаршисида тиз чўкди БУГУН,

ТАНГРИнинг пойида сажда қилган каби КЕЧА... - дейилган одам сизу биз эмасми?! Эсларсиз, ўз вақтида Абдулла Орипов кундалик турмуш ташвишларига хитобан “Биз сендан баландроқ тура олсайдик, Биз сендан баландроқ юра олсайдик, Балки ўнғаярди дунё ишлари” дея ёзғирган эди. Орада ўтган вақт давомидаги ўзгариш шунчаки, бугунги кун одамини елиб-югуртирган омилни “турмуш ташвишлари” десак айни муболаға қилган бўламиз. Зеро, оталаримиз “кун кечириш” ташвишини қилган бўлсалар, бизлар “чиройли яшаш” ташвишига андармонмиз. Эҳтимол эътироз қилинар: “Хўш, бунинг нимаси ёмон? Ахир, “чиройли яшаш” ҳам, шундай яшашни орзулаш ҳам айб эмас-ку?!” Шундайку-я, лекин бунинг учун бераётганимиз эваз-чи? Ўйлаб қаранг-а, гарчи “турмуш ташвишлари” дея бир хил атасак-да, оталаримизни елиб-югуртирган эҳтиёжлар билан бизники орасидаги фарқ еру осмонча эмасми? Шундай, чунки улар озми-кўпми меъёрни сақлаган, оталаридан нималарнидир ўзига юқтирган эдилар. Оталари эса, яъни боболаримиз бугуннинг ташвиши билан “Эртага худо раззоқ!” дея умр кечирганлар. Йўқ, улар эртани кўролмайдиган калтабин эмас, билъакс, нигоҳлари сизу биздан чандон узоққа – охиратга қаратилган, кўнгилларида Аллоҳга собит эътиқод яшаган... Худди шу ўринда минг-минг-

лаб нигоҳлар – бирида қаҳр, бошқасида кўрқув, тагин бирида андиша, хуллас, турфа-туман ҳиссий ифодалар акс этган нигоҳлар ўзимга қадалганини ҳис этаман, жўровоз янграган хитоб қулоқни қар этгудек: “Биз-чи!? Бизда-чи!?” Ҳақиқатку бир Ўзигагина маълум, аммо атрофга назар солсам, ким учундир эътиқод ҳам ўша КОМФОРТ унсурига айлангандек, кимдир уни Аллоҳга шерик қилаётган, кимдир эса билиб-билмай унгагина топина бошлагандек... Шуларни ўйлаганда дoston муаллифининг ташвишини асосли топасан киши:

Янги Инсон

ўз юрагидан ташқарига чиқиб кетди,

майли,

мен бунгаям розилар бўлдим...

Фақат,

фақат у

ўша кўчани юракларга бошлаб келмасин,

бошлаб келиб,

инсоннинг бу дунёдаги бирдан бир қароргоҳи -

кўнглини ғорат этмасин!

Ташвишни асосли топишимиз боиси шуки, ташқари ғорат ва ё ишғол этган кўнгилда ҳамма нарса – НАРСА, холос. Яъни унда эътиқод, имон, инсоф, муҳаббат, меҳр, оқибат каби тушунчалар автомобиль, юмшоқ мебель, чангютгич, компьютер ва ҳоказолар қаторида туради – булардан кам бўлса бордир, асло ортиқ эмас. Билмадим, бир пайтлар А.Орипов инсон қалбини қўриқхонага айлантириш керак дея бонг урганида, балки, кимларгадир шоир ваҳимани бироз оширгандек туюлган, кўпчилик астойдил қулоқ ҳам тутмаган чиқар?! Аттанг! Оқибатга – ҳозирги ҳолатга қараганда, шоирларга қулоқ тутиш керакка ўхшайди. Оқибатни бор бўйи билан кўриб турган Улуғбек Ҳамдам талқинида кўнгили – инсонни ҳайвондан фарқловчи асосий жиҳат (шунинг учун у “балки ташқарига чиқиб кетган кишининг исми Одаму ичкарида қолганники Инсондир?..” деган саволни қўяди. Бу ҳам бежиз эмас: англаган нарса номланмоғи керак, шундагина у онг фактига айланади). Ҳазрат Навоий “инсонни сўз айлади жудо ҳайвондин” деганлар, сўнг замонлар инсон ҳайвонотдан онги билан фарқланиши урғулаб келинади. Албатта, бу иккиси ҳам ҳали фарқловчи жиҳат сифатида аҳамиятини буткул йўқотганича йўқ, аммо сўзловчи қўғирчоқлару турфа

ақлли машиналар замонида яшаётганимиз, олимлар “сунъий онг” яратиш бобида фаол изланаётганлари ҳам бор гап. Баски, кун келиб кўнгил инсонликнинг асосий белгисига айланмоғи ҳақиқатга рост кўринади. Шунинг учун ҳам дoston муаллифи

*кўчанинг жинкўчаларида ҳайвонга эврилаёзган одам
кўнглига қайтса агар,*

яна инсонга айлангуси, - дея қатъий ишонади. Фақат бунинг учун инсон кўнгли дахлсиз қолмоғи, уни ташқарининг хуружларидан кўриқлаш шарт қилинади.

Кўнгилни тарк этган одам ўз наздида ташқарига ҳукмрондек, ҳақиқатда эса унинг ўзи ташқаридаги нарсаларнинг бирига айланиб бўлган. Нарсадан эса фойдаланилади! Шунинг билан шоир бугунги дунёда кечаётган жараёнлардан хавфсирайди, бани башарнинг “дунёнинг қайси бир кунжиги ўрнатилган ягона компьютер” бошқарувчи тўдага айланиши эҳтимолидан огоҳлантирмоқчи бўлади. Билмадим, балки, бу ҳам ортиқча ваҳимадек кўринар. Лекин дунёни маънавиятга хуруж, ўзгача турмуш тарзини ёйиш орқали эгалламоқни режа қилган кучларнинг борлиги ҳақиқат эмасми?! Ҳақиқат бўлганда қандоқ! Дoston муаллифи бу кучларни “манфаат бандалари”, “шайтонлар”, “дажжоллар” деб атайдик, исмлар амалларига мос. Амаллари эса бир мақсадга – кўнгилни тарк этган инсонга турфа тузоқлар қўйиб ортга қайтармаслик чорасини қилишга, қайтар манзилини – кўнгилни ғорат этишга қаратилган. Кўнгилга элтувчи йўллар эса боболардан маълум: кўз, қулоқ, томоқ, қўл ва оёқлар. Хўп, ана, томоқ йўлини олайлик. Боболар “луқмаи ҳалол” ақидаси билан, ногоҳ халқумлари булғаниб қолишидан ҳазир бўлиб яшаганлар. Янги инсонга қўйилган тузоқдаги хўрак эса “Инсон, ҳайвон ва ўсимлик геномаси бўтқасидан бино этилган гени ўзгартирилган маҳсулот – сунъий емиш...” Сунъий бўлса-да кўриниши ва мазаси табиийсидан авлороқ! Хўрак шунчалик бўлади-да: гени ўзгартирилган маҳсулот охир-оқибат мутацияга олиб келиши мумкин деган хавотирларни эшитар қулоқлар том битган. Ё халқумларимиз булганмаётганига қафолат бормикан?!.. Ёки қулоқ йўли. Дажжоллар қулоққа “хуш ёқадиган мусиқаларни пештоқи зарҳалли гипермаркетларда чалдириб қўймоқда” ва

куй қўйнида ботинга униб,
руҳни аллалаб элитмоқда,
она алласидан фарқ қилиб эса,
бу мусиқа
ақлларни аллалайди...

Ўзлигини дахлсиз сақловчи кўрғон – кўнгилни тарк этган инсон хўракка осонгина алданади, зеро, энди унинг тафаккури мудроқ. Энди у кўзига чиройли кўрсатилган, қулоғига ёқимли эшиттирилган, тилию танглайига тотли этилган неки бор ямламай ютади, истеъмолчига – “Бўлгандаям юҳодек Истеъмолчи”га айланади. Достонда топиб айтилгани каби, “энди у қаршимизда, шундоқ рўпарамизда, пешонамиздаги ойнада турибди савлат тўкиб...” Ҳа, юзимизга тутилган кўзгудаги аксни танимай турган бўлсак бордир, балки, ақл кўзимиз хиралашгани боисдир, балки, кибрдан, яъни ўзимизга берган баҳоимиз баландлигидан ва танишни истамаётганимиздан. Лекин, нима бўлганда ҳам у акс, демак, унинг қайсидир чизгилари бизда мавжуд-да...

Улуғбек Ҳамдамда илдизга назар солишга мойиллик кучли: достонда ҳам у ўзини қийнаган муаммоларга жавобни азалдан излайди, Одам Атонинг “ман этилган мевага узатилган қўли ичкаридан ташқарига солинган илк йўл бўлгандир балки” деган тахминларга боради. Ривоят бағрида ботин маъноларни изларкан, шоир онамиз Момо Ҳавонинг Одам Ато қовурғасидан бино бўлганини эслатади ва бунда буюк ҳикмат кўради: “Биринчи Одам чинакамига ёрдамга муҳтож бўлиб, ўзини бахтсиз ҳис этганда, Роббимиз чорани ботиндан олиб кўрсатмадимми?” Шундай, шоир ҳам сизу бизни Яратган йўлидан боришга, чорани ботиндан излашга ундайди:

Зеро,
Инсон Йўли
Одам Атонинг олмага узанган қўлидан
ташқарига солинган йўл эмас,
балки олмадан
Одам Атонинг ботинига -
кўнглига қараган йўл эди...

Ҳа-ҳа,
у ўша йўл эди
ва ҳамон ўша Йўлдир!..

2012 йил

БОБУР ВА БУГУНГИ АНДИЖОН АДАБИЙ МУҲИТИ

Улуғ инсонлар яшаб ўтган ё қай бир сабаб билан уларга алоқадор жойларда ўзгача файз, ўзгача руҳ бўлади. Буни юртимиздаги кўплаб азиз қадамжоларни зиёрат қилганда ҳаммамиз ҳам ҳис қилиб кўрганмиз, албатта. Бобур Мирзонинг киндик қони тўкилган юрт сифатида Андижонда ҳам худди шундай файз, руҳ бор. Шукурким, қутлуғ фарзанд баҳона шахримизга йилда бир-икки бор дунёнинг ҳар бурчидан фозил инсонлар ташриф буюриши боис бу файз чандон ортиб, руҳ янада юксалиб бормоқда. Табиийки, Бобурнинг давомчилари бўлмиш Андижон қалам аҳли шу файздан баҳраманд, ижодлари айни руҳдан ҳаво олади.

Адашмасам, Бобур билан боғлиқ Андижонда чақирилган илк катта издиҳом таваллудининг 500 йиллик тантаналари эди. Ҳа, Бобур шу қадар йирик тарихий шахс, бунинг устига халқимиз ҳам уйғонишга келиб қолган пайт – ҳали шўро ҳукмрон 1983 йилда шу анжуман ўтказилган эди. Тўғри, анжуман тугаб-тугамасдан “Бобур шоҳ бўлса, фотиҳ бўлса...” дея эътирозлар кўзғалган ва кейин яна бир неча муддат қора чаплашда давом этилган. Ҳозир буни айтишдан мурод, юқорида айтилган руҳнинг илк бор ўшанда кириб келганини эслатиш. Деганим, ўшанда, анжуман арафаси ва ундан олинган таассурот натижаси ўлароқ, андижонлик шоирларнинг Бобурга бағишланган қатор шеърлари битилган эди. Буларнинг ичида Исмоил Тўлакнинг “Соғинч” деб номланган туркум шеърларини алоҳида таъкидлаб санамоқ лозим. Сарлавҳа остида қавс ичида “Бобур руҳиятига айрим чизгилар” дея изоҳ берилгани муаллиф ниятини англатиб туради. Менга қолса, 1982 йилда ёзилган бу туркум ўзбек адабиётидаги Бобурни янгича, дадил айтаманки, мустақиллик руҳида англаш йўлидаги илк қадамлардан биридир. Янгилек туркумнинг илк шеъриданоқ яққол кўзга ташланади:

*Чакмоқдек чакнаган исмсиз туйғу
бола ҳисларимга солмоқда сурон.
Бобом етолмаган бир армонсимон
олис уфқларга чорламоқда у.*

*Этмоқ орзум эди туркни якқалам,
Алишер чорларди шеърий майдонга.
Лек бобом кўзи ла боқсам жаҳонга,
фақат шоир бўлмоқ экан жуда кам.*

Бундаги талқин “шоир Бобур ўзимизники, шоҳ Бобур биздан эмас” қабилидаги шўроча талқинга тамом зид. И.Тўлак талқинида эндигина тахтга ўтирган Бобур “фақат шоир бўлиш жуда кам” деган қатъий фикрда. Зеро, у бобокалони Темур “катта орзу-ла яшаб ўтгани”ни билади, бу орзуни рўёбга чиқаришга энди ўзини бурчли деб ҳисоблайди. Туркум ўн икки сонетдан таркиб топган, уларнинг ҳар бири ҳаётидаги муҳим палладаги Бобурнинг дил изҳори сифатида ёзилган. Масалан, “Ҳисор тоғларида ғариб нотавон” кезиб юрган, хиёнатлардан безган Бобур “иссиқ оғуш, содиқ дўст” излайди, бундай хилқатни топиш учун дунёни пиёда кезиб излашга, бунинг эвазига шоҳликдан кечишга-да тайёр. Ёки “кўчманчи улуснинг ваҳший овози Гўри Мир саҳнида акс-садо” бераётганини кўриб, Самарқандни забт этгач, қўшини йўл қўйган талонни ўйлаб, темурий шаҳзодалар ўзи каби “буюк орзу” билан яшаш ўрнига бир-бирига ғанимлик қилиш билан оворалигини англаб чеккан изтироблар изҳор этилган сатрларни ўқиганда, ўқувчи Бобурни бир инсон ўлароқ тасаввур қилади, дарду алами, армонларини ҳис этади.

Орадан ўн йил ўтиб – 1993 йилда озод юртда Бобурнинг 510 йиллик юбилеи катта тантаналар билан ўтказилди. Юбилей тадбирлари доирасида чоп этилган “Анда жоним менинг” баёзига андижонлик ижодкорларнинг Бобурга бағишланган шеърлари, ғазалларига боғланган мухаммаслар, дoston ҳамда драмадан парча киритилган. Баёздаги асарларнинг аксари икки юбилей оралиғида яратилгани Бобурга қизиқиш нечоғли кучайганини кўрсатади.

Хусусан, О.Холдорнинг баёзга кирган “Карвон қўнғироғи” достони Бобурга бағишланган илк катта ҳажмли асарлардан бўлиб, Ҳиндистон сафари таассуротлари асосида 1985-1989 йилларда ёзилган. Дoston Бобур ҳаётидан ҳикоя қилувчи алоҳида эпизодлар билан шоирнинг лирик чекинишларини уйғунлаштиради. Лирик-фалсафий характердаги чекинишлар янгиланаётган тафаккурни ўзида акс эттирган. Масалан, бир ўринда шоир “Аҳси каби қанча арку қасрлар – Қулар, сўнг излаймиз изларини биз” дея инсонга хос лоқай-дигимизни эслатгач:

*Мен шуни биламан бир куни келиб,
Бизлардан ранжигай янги бир авлод,
Лоқайдликда айблаб, кўнгишлар тўлиб –
Ўзгаларни ҳатто эта олмас шод,
Гоҳ у деб, гоҳ бу деб ўз боболарин
Қадрига етмаган тентаклар дерлар – дея огоҳлантира-*
ди. Бошқа бир лирик чекинишда эса шоир бобурийлар Ҳин-
дистонда бино қилган обидаларни сайр этар чоғи кўнглидан
ўтганларни мушоҳада қилади:

*Саройларга зеб бердилар, арklar қурдилар,
Бир хотира қолдирай деб ўзга Ватанда.
Бир кун келиб менинг узоқ авлодларим ҳам
Ёдларига олсалар бас, тақдир эканда –
Ватан қилдик, Ватан қурдик, дедилар улар,
Аммо вафо қилмадилар сарой, қасрлар...*

Бобур ва бобурийларнинг тарихий тақдирини мушоҳада қиларкан, шоир тугал фикр айтмайди, бу ҳақда мавжуд қарашлардан ўзгачароқ нуқтаи назар ҳам бўлиши мумкинлигига хирагина ишора қилиш билан чекланиб, ўқувчини теранроқ фикр қилишга ундайди. Достонни ўқиган ўқувчи ҳаёлида бе-ихтиёр бир савол айлана бошлайди: *Ватан қуриб бўладими?*

Достончиликда Бобур образини яратиш йўлидаги кейинги дадил қадам Тўлан Низомнинг “Уч сўз” достони бўлди. Бундай дейишимизга сабаб, аввало, достонда эпик кўлам кенгайгани, иккинчидан, унинг ғоят оригинал композицион қурилишга эгаллигидир. Муаллиф муқаддимада мақсади “Бобур ким?” саволига жавоб топиш эканини таъкидлайди ва бунга эришиш учун қаҳрамон ҳаётидан имкон қадар кўп материални достонга киритиш пайида бўлади. Шу ўринда аниқлик киритиш зарур: биринчидан, иккинчи боб асосини ташкил қилган Жалолхоннинг кизи Бубнанинг Бобурга муҳаббати тарихи – бадийий тўқима; иккинчидан, достонда “Бобур” романи воқелиги ҳам аксланган, ҳозирги урф бўлган истилоҳ билан айтсак, бу икки асар орасида интертекстуал алоқа мавжуд. Демак, бу ўринда дадил ижодий экспериментга дуч келаётимиз. Достоннинг ритмик қурилиши ҳам ўзига хос: бармоқнинг турли ўлчовлари билан арузда ёзилган парчалар мазмун ва эмоционал тоналликнинг ўзгариб туриши ҳисобига уйғунлашади. Ёки иккинчи бобнинг халқ достонлари

йўлида, сажъли наср ва назм билан ёзилгани; дostonнинг айрим ўринлари драматик дoston кўринишида экани; турли шеър шакллари ва бандлардан фойдаланилгани – ҳаммаси ижодий эксперимент бўлиб, буни биринчи галда ёқлаш лозим, унинг қай даражада қиёмига етгани эса бошқа масала ва алоҳида ўрганишга лойиқдир.

Андижон адабларининг Бобур образини саҳнада жонлантириш мақсади билан қалам тебрата бошлаши ҳам мустақилликнинг илк йилларига тўғри келади. З.Муҳитдинов ва М.Ҳамидовларнинг “Заҳириддин Муҳаммад Бобур” номли драмаси бу йўлдаги дастлабки тажриба сифатида кўрсатилиши мумкин. Агар бу асар анъанавий йўлда ёзилган бўлса, О.Холдорнинг “Севги афсонаси” асарида яна ижодий экспериментга мойиллик кузатилади. Худди “Карвон кўнғироғи” дostonидаги каби, О.Холдор бунда ҳам бадиий вақтни ўнатади: саҳнада гоҳ Бобур, гоҳ унинг авлодлари пайдо бўладилар. Бундан ўн беш йиллар илгари саҳналаштирилган асарда томошабин диққатини жалб қилиши лозим бўлган нуқталар талайгина эди. Негадир, балки, томошабин қабул қилиши учун мураккаб деб ўйландими, фалсафий мазмуни ва бадиий савияси анча пишиқ бўлган бу асар репертуарда сақланиб қолмади. Ҳолбуки, унинг матнини ҳам, ижросини ҳам сайқаллаб бориш ва маҳаллий театрнинг “фирма белгиси”га айлантириш мумкин эди, назаримда.

Эътиборли томони шуки, Бобур ҳақидаги асарлар адабий ижоднинг барча турларида, хилма-хил жанрларда яратилди. Тўғри, кўп вақт давомида бадиий наср бу борада оқсоқ эди. Фарид Усмоннинг сўнгги йилларда ўқувчи эътиборига ҳавола қилинган “Туш”, “Суҳайлий-Яманий”, “Довонда”, “Сариқ ва қизил гуллар юрти” ҳикоялари шу бўшлиқни тўлдиради. Мазкур ҳикоялар, таъкидлаш керак, битта муҳим марғуб жихатга эга: улар “Бобурнома”даги бирон-бир фактга таянади. Ёзувчи ижодий тасаввур қуввати билан фактга жон бериш йўлидан боради, шунчаки хаёлни бўш қўймайди. Буни алоҳида таъкидлашимга сабаб бор. Бобур (умуман, буюқларимиз) ҳақидаги асарларда баъзан фазилатларни ортиқча бўрттириш, баҳони ўта ошириб юборишга мойиллик кўзга ташланиб қолади. Ҳолбуки, Бобур бунга муҳтож эмас, унинг шахсияти ва ҳаёт йўли, мусбат ва манфий томонлари билан бирликда ҳам ҳар кимнинг, беистисно, эҳтиром ила бош эгишини тақозо қилади, шунга лойиқ.

Дурбек Қўлдошевнинг сўнги йилларда эълон қилинган “Болаликнинг сўнги куни”, “Таваллуд”, “Шикор”, “Хуфёна битим” каби ҳикояларида Бобурнинг болалиги қаламга олинган. Тан олиш керак, у жуда қийин мавзуни ёритишга жаҳд қилган. Негаки, Бобурнинг болалиги ҳақида материал йўқ ҳисоби. Боз устига, ўн иккисида тахтга ўтиргач, биров унга бола деб қараган эмас. Шунга қарамай, ёзувчининг “Бобурнома”дан мисқоллаб фактик материал териб, шулардан туртки олиб, Бобурнинг болалигидан жонли ва ишонарли бадиий лавҳалар ярата олганини эътироф этмоқ жоиз.

Айтилганлардан ташқари, Қамчибек Кенжанинг катта маърифий қимматга молик сафарнома жанридаги “Ҳинд сориға”, “Аждодлар изидан” номли китобларини; Бобурга бағишланган шеърлар ва унинг ғазалларига боғланган мухаммаслардан таркибланган Қобил Мирзо, Замира Рўзиева, Қоражон Суҳайлийларнинг китобларини... Саноқни ҳали узоқ давом эттириш мумкин, лекин бунга ҳожат йўқ. Юқорида санаб ё мухтасар тўхталиб ўтилган асарларнинг ўзиёқ, бир томондан, андижонлик ижодкорларнинг Бобурга меҳрини, иккинчи томондан, Бобурнинг маънавий раҳнамо ўлароқ бугунги Андижон адабий муҳитини фаоллаштирувчи муҳим омиллигини кўрсатиб турибди.

Яна бир гап: бугунги издиҳом руҳига мувофиқ саналган асарларнинг фақат фазилатларига назар ташладик. Албатта, бу улар нуқсонлардан ҳоли дегани эмас. Бироқ тан олиш керакки, мавжуд камчиликларига қарамай, Бобурга сўз ҳайкал тиклаш йўлидаги ҳаракат давом этаётир. Бугунга қадар ёзилганки сатр шу ҳайкални яратиш йўлидаги тажриба, таъбир жоиз бўлса, бир зина, кейингилар уни босган ҳолда юқорилайди. Демак, андижон қалам аҳлидан яқин келажақда Бобур образи мукамал яратилган “шедевр”ларни кутишга ҳақлимиз.

2013 йил

АДАБИЁТ БИЗ КЎНИККАН ТУШУНЧАДАНГИНА ИБОРАТ ЭМАС...

(Ёзувчи У.Ҳамдам билан суҳбат)

Улуғбек Ҳамдам: Сир эмас, кейинги қарийб йигирма-йигирма беш йил мобайнида давр тубдан ўзгарди. Бу дегани шуки, янги даврга хос бўлган кайфият ҳам пайдо бўлди. Демак, истаимизми-йўқми, янгиланган кайфиятни ўз асарларида акс эттирувчи авлод ҳам вояга етган бўлиши керак. Агар шундай бўлса, қани улар? Нега “манаман” дея кўзга ташланмаяпти? Бу гапни яна шунинг учун айтаяпманки, давраларда кўпинча 70-йиллар авлодидан кейин бизда бошқа адабий авлод шаклланмади, деган ёзғириқларни тез-тез эшитиб қоламиз. Чиндан ҳам шундайми? Акси бўлса, бунинг исботи борми? Чунки ҳар бир янги авлоднинг ўз ижодий кредоси бўлади, дунёни бадиий-эстетик қабул қилишида ўзига хослик бўлади, хўш, шу хусусиятлар нималарда кўзга ташланади? XX аср ўзбек адабиёти тарихига назар ташласак, адабий авлодлар бир-бирларидан жуда кўп жиҳатларга кўра яққол ажралиб турганининг гувоҳи бўламиз. Чунончи, *маърифат, ислоҳот ва озодлик ғоялари билан суғорилган ижтимоий кайфият жадидлар авлодининг; инқилоб ва шўронинг илк йилларидаги ғалабали (бунинг замиридаги қурбонлару йўқотишлардан қатъи назар) юришлари билан боғлиқ ижтимоий кайфият 20-йиллар авлодининг; социализм ғоясига ишончнинг тирилтирилиши билан боғлиқ ижтимоий кайфият 60-йиллар авлодининг; ғояга ишончнинг барбод бўлиши ва туб ижтимоий ўзгаришлар (жумладан, истиқлол) заруратининг ҳис этилиши билан боғлиқ ижтимоий кайфият 70-йиллар авлодининг ғоявий-эстетик мавқеини белгилаган. Хўш, бугун-чи?* Бугунги адабий авлоднинг (агар у шаклланган бўлса!) ғоявий-бадиий-эстетик қарашлари нималардан иборат?

Д.Қуროнов: Сирасини айтсам, мен кўпроқ “70-йиллар авлодидан кейин бизда адабий авлод шаклланмади” дегувчилар фикрига қўшиламан. Бироқ бу фикрни ёзғириқ оҳангида ёки адабиётимизга 70-йиллар авлодидан кейин кириб келганларни камситиш маъносида айтиш тўғри эмас деб биламан. Назаримда, Улуғбек XX аср ўзбек адабиётидаги адабий авлодларни жуда тўғри санаб ўтди, ҳар бирининг ғоявий-эстетик мавқеи, ижодий кредосини белгилаган асосий омил – давр до-

минант ижтимоий кайфияти моҳиятини ҳам лўнда ифодалади. Ҳақиқатан ҳам саналган авлодлар ғоявий ва адабий-эстетик қарашлари жиҳатидан бир-биридан аниқ-тиниқ фарқланади. Савол туғилади: мумтоз адабиётимизда ҳозир биз назарда тутаётган маънодаги “адабий авлод”лар борми? Ўйлайманки, агарда йўқ десам, биров эътироз қилмаса керак. Демак, адабий авлод дегани муайян давр, шу давр юзага келтирган маълум шарт-шароитлар маҳсули экан-да! Фикримча, шундай: у шахс ижтимоийлашган, ўзининг моҳиятию тақдирини жамият билан бирликдагина идрок қилиб, ижтимоийликни шахсийликдан устун қўйган давр маҳсули. Ҳозирги инсон эса, буни хоҳ Ғарб таъсири денг ва хоҳ бошқа, тамом бошқа олам: у турмушини яхшилаш, ўзи ва яқинларида мавжуд имконларни намोён этишу фаровон яшаш учун зарур шароитлар яратиш... каби оддий, кундалик ташвишлар билан андармон. Илож қанча, яқин-яқинларгача адабиётимиз “мешчанча” дея қоралаб келган турмуш ва тафаккур тарзи энди одатий нормага айланиб улгурганини тан олишга тўғри келади. Айтмоқчиманки, Улуғбек, сиз айтган “янги даврга хос бўлган кайфият”, менимча, шунинг ўзидир. Тўғри, ич-ичимизда бу билан келишолмай турганимиз бор гап: ижтимоий фикрга кенг миқёсда таъсир қила оладиган адабиётни, нафақат бадиий, балки ижтимоий тафаккурнинг ҳам илғорида борадиган ижодкорларни – шу куннинг гапини айтадиган “адабий авлодни” ҳануз соғинаётганимиз шундан. Ҳолбуки, “янгиланган кайфиятни ўз асарларида акс эттирувчи авлод ҳам вояга етган”, фақат ундан салафларидаги белгиларни излаш бефойда. Негаки, энди ижод аҳлининг барини бирдек ўртовчи умуммиллий дард йўқ, яъни ижтимоий дардни шахсийлантира олишнинг ўзи кифоя эмас, аксинча, шахсий дардни ижтимоий аҳамиятга молик даражада бадиий талқин қила олиш салоҳияти зарур. Энди бир ўйланг, бугунги санъаткор ҳамманинг дилига бирдек йўл топиши, ҳамманинг дилидагини айта олиши мумкинми? Фикримча, йўқ, унинг айтганлари фақат бир қисмнинг кўнглидагина акс садо беради, чунки оммадаги бадиий дид турфа, маънавий-руҳий эҳтиёжлар хилма-хил. Иккинчи томони, ижодкор бугун аввало ўзини ифодалайди дедик. Демак, бугун асарларда воқеланаётган шахсиятнинг даражаси, маънавий-руҳий имконлари-да турфа: бирида оламий муаммоларнинг ташвишли талқини, бошқасида кўнглининг олис пучмоқларида ботин шахвоний ва ё ваҳшиёна майллар муҳри... Ижодкорларнинг кимиси атрофидаги нарс-ҳодиса ва

ё воқеадан ҳикмат излайди, бошқаси тамом янги воқелик яратиш пайида, тагин бириси учун айтаридан кўра айтиш жараёнининг ўзи муҳимроқ – сўзларни, рамзу тимсолларни ўйнатиш билан овора.

Улуғбек Ҳамдам: Назаримда, бугунги кунда адабиётимизнинг энг катта хусусияти унинг ранг-баранглигидир. Ҳа, замонавий ўзбек адабиёти мавзу жиҳатидан ҳам, жанрий ўзгаришлар нуқтаи назаридан ҳам, услуб томонидан ҳам ғоят хилма, хил кўринишга эга бўлиб бораётир. Фикримча, шу хилма, хиллик ва унга доимо эга бўлиш имкони бизнинг асл, бебаҳо бойлигимиз бўлса, ажаб эмас. Демак, аввало, шу бойлиқнинг қадрига етмоқ, уни асраб-авайламоқ керак бўлади. Чунки ижод учун эркинлик дегани кўчат учун мўътадил тупроқ, сув ва ҳаводек гап. Модом шундай экан, ижод эркинлиги учун бизнинг ҳаммамиз, бутун жамият, айниқса, унинг зиёли қатлами ва айниқса, ижод аҳли масъулдир, тўғрими?

Д.Қуронов: Аввало, агар хилма-хиллик бебаҳо бойлик дея эътироф этиларкан, бугун ўзининг ғоявий-эстетик мавқеига эга адабий авлод шаклланмаяпти дея койишимиз ўринсиз. Ижод эркинлиги масаласига келсак, у бугуннинг кун тартибидан олинган десак бўлаверади. Бироқ, назаримда, бошқа бир масала – эркинликнинг ҳадлари борми ё чек-чегарасизми деган масала долзарблаша бошлади. Сираси, ижод эркинлиги ҳам демократияга ўхшаш нарсаси: демократия ҳуқуқ ва бурч бирлигини назарда тутди, агар бурчлар инкор қилинса, анархия юзага келади. Шунга ўхшаш, ижодкор ҳам эркин, лекин у бурчини – миллий маданият вакили эканини, қадриятлар, урф-одат ва анъаналарга ҳурмат билан қарашга бурчли эканини ич-ичидан ҳис қилмоғи керак.

Улуғбек Ҳамдам: Бошқа томондан, ранг-баранглик деганимиз авлод деган тушунчани инкор этмайдими? Ахир авлод бўлиш учун муҳитнинг бир хиллигию шунга яраша дунёқарашдаги яқинлик ҳам керак бўлади-да. Ҳозир истеъмолда ҳамма “изм”лар мавжуд. Ким анъанада, ким мумтозда, ким модерн ва яна ким “супермодерн”, яъни ҳамма йўналишларнинг кесишувида ижод қилаяпти. (Буни оптимистлар “синтез” дейди, пессимистлар бўлса “бўтқа”). Шундай бир вазиятда дунёни бадиий-эстетик қабул қилишдаги яқинликка таянадиган адабий авлод ҳақида гапириш қанчалик ўринли экан?

Д.Қуронов: Албатта, ўринли эмас, буни юқорида ҳам айтдим. Энди адабиётимиз қиёфаси мозаикасимон эканига кўни-

шимиз, кўникишимиз лозим. Зеро, бу табиий ва қонуний бир ҳолдир. Шунақа экан, аввало, бугунги адабий жараёндаги ҳодисаларга муносабатни шунга мослаш, уни *дунёни бадиий идрок қилиш бобидаги ҳар қандай ғоявий, бадиий-услубий изланиш яшашга ҳақли* деган тамойилга қуриш керак бўлади. Яъни турли “изм”лар ҳақида баланддан туриб, бурун жийириб гапириш тўғри эмас. Аксинча, адабиёт ривожини эндиликда ўша “изм”лар орасидаги соғлом рақобат муҳитини тақозо этади. Майли-да, ахир, бир-бирига яқин ижодкорлар ўз клублари, адабий мактабларини ташкил қилсинлар, ижодий-эстетик дастурларини ишлаб чиқсинлар, ўзларининг матбуот ва интернет нашрларини таъсис этсинлар... Равшанки, мавжуд шароит ижодий уюшмаларда ҳам шунга мос таркибий ўзгаришлар қилиш, уларнинг фаолиятини уюшмалар уюшмаси тарзида йўлга қўйишни заруратга айлантиради.

Улуғбек Ҳамдам: Адабиёт биз кўниккан тушунчадангина иборат эмас албатта, унинг миссияси хийла теран, шунчаларки, инсоннинг аслий ва энг асосий, ичкин эҳтиёжларига ажабтовур тарзда жавоб бера оладигандек туюлади менга. Чунончи, қадимдан “Биз қайдан келдигу кетурмиз қаён?” (Умар Хайём) деган савол фикрловчи инсон учун саволларнинг саволи бўлиб келган. Бунга муқаддас китобларда жавоб айтилган. Одатда, ўлмас битикларнинг жавоби ғоят умумий тарзда бўлади. Фикр одами эса шу умумийликни ўзининг ва ўзгаларнинг ҳаёти мисолида конкретлаштиргиси, унга индивидуал либос кийдиргиси, яқиндан тушунгиси, ҳис қилгиси келади. Шу ерда адабиёт ўзининг образлар олами ва рамзий табиати билан унга ёрдамга бел боғлайди назаримда. Румий ҳазратлари “Ичиндаги ичиндадир” асарида у дунёни, руҳлар оламини бу дунё орқалигина, бу дунёдан олинган мисоллар воситасидагина тушунтириш мумкин, дейди. Бу борада Карл Густав Юнгга ҳам ажойиб фикр бор экан. Унинг “Хотиралар, тушлар, мушоҳадалар” номи асарида ўлимдан кейинги ҳаётга ишора бор, булар туш, онг ости ҳаётимиз, деган фикр илгари сурилади. Аслида, адабиёт ўз табиатига кўра худди шундай жиҳатларни ҳам қамраб олади ва қамраб олмоғи керак эмасми? Фақат уч ўлчовли оламга, бу дунёнинг ақидаларигагина суяниб, унинг талабларигагина мўлжаллаб битилган адабиёт инсон кўнглининг яримигагина малҳам бўлиши мумкин, ҳа, шаксиз, у мавжуд ҳақиқатнинг бир палласигагина бўла олади. Ҳақиқий адабиёда ҳар икки оламга ишора бўлмоғи ва энг муҳими, ҳақиқий катта адабиёт ҳар икки

оламдан маънавий туртки олиб яратилмоғи керак, деб ўйлайман. Чунки бу адабиёт бизнинг ўзимиз, кўнгил ҳолимиз, онг устию онг остидаги борлиқ “Мен”имиз экан, унинг “беш кунлик дунё”нинг малайи бўлиб, ундаги бирон бир ўткинчи мафкурага хизмат қилибгина “кун кўриши” ҳар қандай жиддий адабиётнинг кечирилмас нуқсонидек туюлади менга... Шу хусусда ҳам фикрлашиб олсак.

Д.Қуროнов: Кечирасиз-у, Улуғбек, фикрингизда ички зиддият кўряпман: агарки адабиёт “мен”имиз экан, у “беш кунлик дунё”дан айро тушолмайди, негаки, “мен”имиз дунё билан муносабатдагина мавжуд. Бас, адабиёт ўша “мен”ни дунё билан узвий алоқада, яъни дунёдаги “мен”ни ёки “мен” орқали дунёни ўрганади. Шунақа экан, уларни бир-бирига бу қадар кескин қарши қўймаган маъқул кўринади. Ахир, бизга шу беш кунлик дунёнигина қисман билиш имкони берилган, буни сиз Румийдан келтирган фикр ҳам тасдиқлаб турибди. Тўғри, адабиётнинг воқеликка бадий иллюстрация бўлиши ҳам, мафкура хизматчиси бўлиши ҳам нораво, лекин улардан буткул ҳоли ҳам бўлолмайди. Зеро, ижодкор воқеликни бадий идрок этаркан, у ҳақдаги муайян фикр-қарашларини ифода этади. Бас, жамиятда яшаб турган шахс сифатида ижодкорнинг фикр-қарашлари мавжуд мафкуралардан бирига яқин бўлиши ажабланарли эмас. Ҳа, биз шўроча андозадаги адабиёт ва мафкура муносабатидан задимиз, шунинг таъсирида иккисини бир-биридан тамом айиришга ҳаракат қиламиз. Ҳолбуки, бир томони онг соҳаси бўлмиш адабиётнинг ички моҳиятидан келиб чиқувчи мафкуравийликни инкор қилиш зўрликнинг бошқача кўринишидир.

Улуғбек Ҳамдам: Дунё дунё бўлибдики, эзгулик ва ёвузлик курашиб келади. Кеча адабиёт эзгулик, яхшилик, ёруғликнинг ёнида туриб “жанг” қилаётган эди. Бугунчи?.. Бугун адабиёт эзгулик учун курашишдан “уялмаяптими”, “ор-номус” қилмаяптими? Кўпчиликнинг назарида кулгили аҳволга тушиб қолган эзгуликнинг ёнида, эзгулик учун “жон олиб, жон бериш” адабиётга ғалати, соғлом мантиқдан узоқ тутим, “романтика” бўлиб кўринмаяптими? Хуллас, адабиёт бугун кимнинг, ниманинг ёнида ва нима учун?..

Д.Қуროнов: Ҳа, сиртдан қарасанг адабиёт ҳануз эзгулик томонида тургандек эса-да, афсуски, ташвишингизда асос йўқ эмас... Ҳаммага маълум, бадий асардаги ошкор дидактика – насихатбозлик қанчалик ғашга тегса, намойишкоро-на эзгулик байроқдори бўлиш ҳам шунчалик эриш туюлади.

Мен сариқ матбуот саҳифаларида урчигандан урчиб ётган “ибратли” ҳикояларни назарда тутяпман. Эҳтимол, ўзини шулардан фарқлаш учун чин адабиёт эзгулик учун курашишдан “уялиброқ” турган бўлса бордир. Албатта, бу нотўғри, бу ўз мавқеини қўшқўллаб топшириш, жанггоҳдан ура қочишдан бошқа эмас. Умид қиламизки, чин адабиёт бу хатосини тез англайди ва яна ўз мақеини эгаллайди. Бироқ бу ўринда масаланинг бошқа бир жиҳати муҳимроқ кўринади. Айтайлик, жангари фильмларни кўп кўрганмиз – уларда қаҳрамон ҳамиша эзгулик тарафида. Лекин эзгулик тантанаси кадр ортида қолади, томошабинни эса кадрдаги муштлашувлар, отишмалар, қон тўкишлар, фаҳш саҳналар ўзига жалб этади... Албатта, бунинг инсон психологияси билан боғлиқ асослари бор, лекин ҳозир гап бу ҳақда эмас. Гап шундаки, адабиётда ҳам шу ҳол бот-бот кўзга ташланиб қолаётир. Масалан, биров фоҳиша ҳаётини қаламга олади-да, унда-да аввало бир инсонни кўрмоқни, тақдир дегани кутилмаган эврилишларга бойлигию инсон ҳаётининг у ё бу ўзандан кетишига атрофдагилар ҳам сабабчи бўлишларини кўрсатмоқчи бўлади. Ният-ку яхши, лекин шўрлик ният фаҳш саҳналар соясида кўмилиб кетади-да! Энг ёмони, аксар эпизодлар миллий руҳга озор етказади, бадий дидга ўтиришмайди. Қизиғи, биров буни беаёв танқид қилса, бошқаси шуни ўқимасдан адабиётшуносман деб юрганларни койийди, тагин бириси буни Чўлпон бошлаган анъаналарнинг давоми **дейди**. Майли, Чўлпоннинг ёзганлари ўз даври учун жудай-ла ошкора, бунга қўшилаيлик ҳам. Ҳолбуки, Чўлпон тасвиридаги фоҳиша ўзи тушиб қолган ботқоқдан чиқиш умидида пул йиғиб, кун санаб юрган бир мазлума, Мирёқуб бўлса ўзидаги “итлик”дан қутулиб, одам бўлишга чоғланган инсон. Чўлпон фаҳшни таназзул сабабларидан бири сифатида талқин қилади, энг муҳими, унинг ёзганлари инсоннинг шаҳвоний майлларига эмас, онг-тафаккурига қаратилган. Афсуски, ҳозирда яратилаётган айрим асарларга нисбатан бу гапни айтиб бўлмайди. Айтмоқчиманки, ижодкорнинг ўз олдига эзгу ният қўйганининг ўзи кам, бу ниятнинг қай йўсин амалга оширилиши пировард натижани – ўқувчида қандай таассурот қолдирилишини белгилайди.

Улуғбек Ҳамдам: Истаймизми-йўқми, бугун постмодернизм ҳақида тўхталмай ўтолмаймиз. У нима, бугун дунё олаётган ҳаво-нафасми? Унинг хусусиятлари XX аср ўзбек адабиёти ми-

солида қандай ва нималарда кўринади? У бизни қаерга бошлаб кетаяпти? Аслида, модомики, постмодернистик кайфият кўнглимизга ташриф буюрган экан, яхшиси, унинг кўлидан бизнинг етаклаганимиз беҳроқ эмасми? Ахир, унинг “манифести”да мутлақ эркинлик деган, бир қарашда хуш, моҳиятан эса инсониятни нималарга гирифтор қилиши номаълум бўлган (аслида, тахмин қилиш қийин эмас!) бош “модда” бор. Бу “модда” маддалаб кетмайдими?.. Чунки Ҳаёт (Реализм) деб аталган “Шоҳкўча”га нисбатан у (ва ҳар қандай бошқа “изм” ҳам) бор йўғи бир “ёндош кўча” бўлса-ю(ва у ўша “Шоҳкўча” туфайлигина қадриятга эга эса), бу кўчага ихтиёрини, сўнг ўзини бутунлай топшириб, ичкарига оёқ босган инсон адашиб кетмайдими?.. (Бу борада фикр билдираётганда у ёки бу “изм”га бўлган муҳаббатимиз ва ёки нафратимиз қобигидан чиқиб олсак, ҳақиқатга яқинроқ келармиканмиз, дейман).

Д.Курунов: Биласизми, Улуғбек, адабиётимиздаги Фарб таъсири масаласи кўтарилсаёқ, ваҳима оҳанги ўз-ўзидан баланд пардага кўтарилиб кетаверадигандек туюлаверади менга. Умуман айтаман-да, ҳозир гап келиб қолди... Ойбекни эсланг: Блок шеърляти билан танишгач шеърлят ҳақидаги фикрларим буткул ўзгариб кетди дея эътироф этганди у. Жумладан, шоир Блокдан рус символизмига хос ва кейинча импрессионизм мутлақлаштирган “оний лаҳзани” тасвирлаш манерасини ижодий ўзлаштирдик, шунинг маҳсули ўлароқ 20-йилларнинг охирларида пейзаж лирикасининг гўзал намуналари дегулик қатор бетакрор шеърларини яратди. Лекин бу билан Ойбек символист ҳам, импрессионист ҳам бўлиб қолмади – миллий шоиримизлигича қолди. Бир пайтлар Чўлпонга Фрейд талимоти таъсири ҳақида ёзгандим: адиб психоанализга хос ёндашувни Мирёқуб руҳияти таҳлилида қўллайди. Чўлпон ҳам бу билан фрейдчи бўлиб қолмади – бор-йўғи миллий романчилигимизни бир одим илгарилатди, холос. Бунақа мисолларни яна келтиравериш мумкин, лекин бунга зарурат йўқ деб ўйлайман. Фақат айтмоқчиманки, миллий маданиятимиз ўзга маданиятлар билан алоқада ўзлигини йўкотар даражада ғариб эмас, аксинча, ғоятда бой ва томирлари теран маданиятдир. Бас, маданиятлараро мулоқот жараёнида у ўзига сингишадиган, ЎЗИНИКИ бўлиб кета оладиган жиҳатларнигина олиб, бошқаларини сиқиб чиқаришга қодир. Аминманки, постмодернизм ҳам бундан истисно эмас. Мазкур қонуниятнинг мудом амал қилиши учун кўп

нарсa талаб этилмайди – ижодкорларимиз миллий ўзлигини, қайси ва қандай маданият вакили эканларини унутмай қалам тебратсалар кифоя.

Улуғбек Ҳамдам: Адабиётнинг табиатида ўйинлик хусусиятининг тобора тош босаётганлигини кўриб-сезиб турибмиз. Бу албатта, янги гап эмас. Қадимдан адабиётда “фойда” (меҳнат) (utile) ва “ўйин” (ducle) деган икки қанот мавжуд бўлиб келган (негадир учинчи хусусият – сиғиниш, илтижо ҳисси ҳақида айтилмаган. Чунки бадиий асарнинг яратилиш асносида меҳнат ва ўйин завқидан ташқари илтижо, сиғиниш ҳиссиёти ҳам иштирок этади). Фақат кейинги вақтларда ўйиннинг ҳиссаси кучайиб кетди. Бу дегани шуки, нимани айтишдан кўра қандай айтиш, дард айтишдан кўра, “ниманидир” бўлсаям гўзал шакллар ёрдамида ўқувчига етказиш биринчи ўринга қиқиб бораётир. Аслини олсангиз, модерн, постмодерн суянадиган асосий устунлардан бири ҳам шу: ҳамма нарсани ўйинга, санъатга айлантириш. Нима деб ўйлайсизлар, “ўйин”га берилиб, инсоннинг катта ҳарфлар билан ёзиладиган ДАРДидан узоқлашиб кетмаймизми? Бу кетишда адабиёт чиндан ҳам бошқотирма - кроссворднинг бошқачароқ хилига айланиб қолмайдими?..

Д.Қуროнов: Йўқ, чамаси, бу масаладаги қарашим бирмунча оптимистикроқ ва у, аввало, инсоннинг, сониян, адабиётнинг табиатидан келиб чиқади. Инсон бир жиҳати ижтимоий махлуқ экан, унинг дарддан мутлақ ҳоли бўлишига кўзим етмайди. Модомики, дард бўлар экан, инсон изҳор эҳтиёжини туяди. Изҳор воситаларидан бири адабиёт бўлса, у инсон томонидан инсон учун яратилади ва ижтимоий муносабатлар тизимида яшайди. Шуларнинг ўзиёқ, фикримча адабиётнинг кун келиб тамом ўйин бўлиб қолмаслигига кафилдир. Ўйинга келсак, у ижод табиатига ёт эмас, ўзингиз айтгандек, ижодда ўйин моменти қадимдан бор: сўз ўйинлари, ўткир қочиримлар, турфа кўринишдаги шакл ўйинлари... Ижодкор учун булар бари восита эди: фикр-ҳисси ўзига хос тарзда ифодалаш ва эстетик завқни кучайтириш воситаси. Вақти келдики, постмодернчилар воситани мутлақлаштирдилар, унга тугал мақсад деб қарай бошладилар: уларнинг ижодий изланишлари боис ижоддаги ўйин кўлами, имконлари бағоят кенгайди. Бироқ бу ҳол, фикримча, мангу қололмайди: қазисан, қартасан – аслинга қайтасан деганларидек, ўйин яна восита мақомига қайтади. Зеро, ўзни ифодалаш эҳтиёжисиз ижод йўқ, бас,

ўйин яна ўзни ифодалашга, постмодернчилар кенгайтирган имконлари билан энди янада самаралироқ хизмат қилади. Дарвоқе, бу қадар ишонч билан гапиришим бежиз эмас: бадиий тафаккур тарихидаги фактлар шунга асос беради. Эсланг-а, шовқин-сурон билан майдонга чиққан *импрессионизм, экспрессионизм, онг оқими, абсурд* каби “изм”лар ўз даврида ниманидир мутлақлаштирган, ўшани асосга қўйиб, адабиёт шундай бўлур деган даъвони ўртага ташлаган эди. Эътироф этиш керак, уларнинг ҳар бири ўзи асосга қўйган нарсани юсак даражада ривожлантирди. Оқибат шу бўлдики, улар ривожлантирган нарса бадиий тафаккурга сингиб кетди – адабиёт эса аслича қолди, фақат уларнинг ижодий изланишлари ҳисобига имконлари кенгайди, холос.

Улуғбек Ҳамдам: Юқорида айтилган шунча мулоҳазалардан келиб чиқиб, битта гапни алоҳида урғу билан айтиш лозимга ўхшайди: бугун жиддий, оқни оқ, қорани қора деб айтишга билим, тафаккур кучи ва жасорати етадиган адабий танқид ҳар қачонгиданда зарурроқ экан. Унинг тушунтирувчи, қарашларимизни тиниқлаштирувчи, адабий-маънавий ўзагимизга озуқа бергувчи, унга янги руҳ ҳадя этгувчи кучига жамиятда катта эҳтиёж пайдо бўлганига ортиқ шубҳа йўқ. Шу маънода кунимизда бадиий асар қайси мезонлардан туриб баҳоланаяпти: унинг сифати, янгилиги, илмийлигидан ташқари танқидчининг **ХОЛИСЛИК** даражаси қай аҳволда? деган ҳақли саволлар туғилади. Чунки, кўпинча, бадиий асарлар баҳоланган танқидий мақола, илмий тадқиқот ва ёки тақризни ўқиб, ўзингга ўзинг савол бериб қоласан киши: қайси бири паст, қайси бири ўртаю қайсиси баланд асар ва нима учун?.. Аксарият ҳолларда ҳаммаси бирдек дурдона ўлароқ тақдим этилади. (Ва ёки кўр-кўрона “уриб” ташланади). Назаримда бу ўринда танқидчиларимиз ўқувчилик муҳаббати (ёки нафрати) изҳоридан олим-мутахассис муносабатини билдириш даражасига ўсиб боролмаяпти. Яъни у ўзининг у ёки бу асарга ёки унинг муаллифига бўлган симпатия (ёки антипатия) сени олимнинг қараши деб ўйлаяпти. Шулардан битта ҳақли савол туғилади: бугунги ўзбек адабий танқиди мавжуд ҳақиқатни қай даражада ўзида акс эттирмоқда?

Д.Куронов: Менга қолса, гапнинг пўсткалласини айтиб, танқидчилигимиз бир жойда депсиниб қолгани тобора равшан бўлиб боряпти, у ўз миссиясини бажаролмай қолди деган бўлардим. Майли, жавоби қанчалар нохуш бўлса ҳам,

аввал мана бу саволларни қўйиб кўрайлик: “Бугун адабий танқидий асарлар ўқияптими? Ўқилса, кимлар ўқияпти?” Афсус, биринчи саволга дадил “ҳа!” жавобини беришимиз мушкул. Сир эмас, адабий танқидий чиқишларни, асосан, мутахассислар ҳамда матбуотни мунтазам кузатиб боришга ўрганиб қолган айрим катта ёшли ўқувчилар “тарки одат – амри маҳол” қабилида ўқийдилар. Мен бу гапларни педагогик фаолиятим давомидаги кузатишлардан келиб чиқиб айтаётирман: эртага филолог мутахассис бўлиб етишадиган талабаларни оласизми ё малака оширишга келаётган тил-адабиёт ўқитувчилариними – адабий-танқидий материаллар чоп этиб бориладиган нашрларни ўқийдиганлари юздан бирни ҳам ташкил қилмайди десам, лоф эмас. Мазкур шароитда “танқид омманинг бадиий дидини тарбиялашга масъул” дегани қуруқ гап, негаки амалда “танқид – танқид учун” тамойили ҳукм сурмоқда. Тўғри, адабий танқидий ишларни чоп этадиган нашрлар ҳам, уларнинг адади ҳам кам, боз устига, уларнинг талаблари ҳам танқидчиларни биров чеклайди. Лекин бу асосий сабаб эмас. Фикримча, танқиднинг ўзи ўзгариши зарур. Биласиз, ҳозир танқидчи ўзини аввало, адабиётшунос ўлароқ ҳис қилади, ёзганларида ҳам олимнинг назари устувор. Балки, адабий танқидий асарларни кўпроқ мутахассислар ўқишининг сабаби шундир?! Ҳолбуки, танқид ўқувчи омма билан мулоқот қилиши, уни адабий асар моҳиятига яқинлаштириши, муҳими, унда ўқиш эҳтиёжи ва ўқиш малакасини шакллантириши лозим. Бу эса, ўз навбатида, шу мақсадларга мос услуб ва ифода тарзини тақозо этади. Айтмоқчиманки, адабий танқидий асар илмий мақоладек эмас, адабий асар каби ўқилиши, бир сўз билан айтсак, ЎҚИШЛИ бўлиши керак. Айни чоғда, мунаққид ўз фикрларини пухта адабий-назарий асосда турган ҳолда ифодалаши лозим бўлади. Фикримча, танқидчилик шу талаблардан келиб чиқиб ўзини ўзгартирса, ундаги сиз айтган муаммолар ҳам навбати билан ҳал бўлади. Буниси энди бошқа, алоҳида масала...

2012 йил

ИЖОД МАСЪУЛИЯТИ

(“Шарқ юлдузи” журнали саволларига жавоблар)

1. Бадиий асар тарбия воситасими? Яхши китоб эзгуликка, ёмони ёвузликка етаклашига ишонасизми?

Бадиий асар – тарбия воситаси десак, балки, предмет кўламини бирмунча торайтиргандек бўлармиз-у, аммо тарбиявийлик адабиётнинг қон-қонига сингган хусусият экани бор гап. Ахир, кўҳна Шарқ бежиз уни “гўзал хулқлар” маъносини берувчи “адаб” сўзи билан атамаган-да! Зеро, адабий асарлар “панднома” ва ё “дидактик” унвонларига эга бўлса-бўлмаса ҳамиша тарбия қилиб келган ва мудом шундай бўлади. Негаки, чинакам санъаткор ҳамиша эзгулик томонида, борлиқни шу мавқедан туриб акс эттиради ва баҳолайдики, асарнинг жон-жонига сингган эзгулик мутлақа давомида сездирмайгина ўқувчи қалбига инади. Шу тариқа тарбия акти содир бўлади, муаллифнинг “тарбия қилиш” ва ё ўқувчининг “тарбия олиш” мақсадини кўзлаган-кўзламаганидан қатъи назар.

Охирги жумлаларни ўқиб, беихтиёр ўқувчидан ўзиброк ўз-ўзимга киноя қилмоққа шошдим: “Жўнгина экан-ку!”. Ҳа-да, **Улуғбекнинг ёзганларию** саволнинг қўйилишидан ўта мураккаб туюлган муаммони “биринчи зарбдаёқ бўйнигача...” Йўғ-а, асло жўн туюлмасин, жўн демадим ҳам. Зеро, юқорида “чинакам санъаткор” дея урғулаганим, аслида, ғайр тоифа, яъни ўзга мавқеда турадиганлар ҳам бор деганидир. Бунинг ҳам ҳеч ажабланарли жойи йўқ. Ахир, санъаткор ҳам инсон, инсонни эса Роббимиз фаришта билан ҳайвон ўртасида яратди, бас, ўй-ҳисларимизу амалларимиз шу икки кутб орасида тебранади. Айтайлик, қиссанавис бениҳоя гўзал ва соф ишқдан сўйлаётгани чоғ бир тойилса-ю, жажжигина эпизодни яланг ҳирс кўзи билан чизса... Илож қанча, авомга муҳаббатнинг маънавий-руҳий моҳиятидан кўра бу томони яқинроқ, шу боис ҳам, афсуски, ёдида кўпроқ ўша ҳирс-ла мойланган эпизод қолади. Демак, гап бориб яна ёзувчи масъулиятига тақалади. Яъни у эзгулик ходими эканини ёдда тутган ҳолда ўзини идора қилмоғи, ўз-ўзига цензор бўлмоғи даркор. Албатта, шу ўринда эътироз бўлиши табиий: “Унда

энди-энди эришганимиз ижод эркинлиги нима бўлади?” Асли, эътироз ўринсиз: эркинлик, жумладан, ижод эркинлиги ҳам асло мутлақ бўлолмайди, мутлақ эркинлик ҳалокатлидир. Зеро, мутлақ эркинлик даъвосию адабиётда аввало ўзни ифодалаш воситасини кўриш сабаб Ғарбда шайтоний руҳга тўйинган битиклар дунёга келдики, оқибати, мана, бугун “кўҳна дунё” Лут қавмига эргашиб таназзулга юз тутди. Ривоятда келишича, Дажжол ҳалокатга ноғора-сурнай оҳанглари остида бошлармиш. Ажаб, йўл қанчалар ҳалокатли бўлса, чорлови шунчалар жозиба! Қаранг, овруполиклар неча замондан бери “эркак, аёл тенглиги” дея “енг шимариб-енг шимариб” қилиб келаётган ишлар тенгсизликни йўқотибгина қолмай, бугун энди “эркак-аёл” тушунчаларининг ўзига-да дахл қилиб турибди-ку?! Тўғри, адабиёт инсоннинг ўзини, кўнгилни ифодалаш воситаси, бироқ бу кўнгилда борини айтавер дегани эмас-да! Ахир, кўнгил фақат эзгулик макони эмас, унинг олис пучмоқларида чиқишга йўл тополмай бижғиб ётган майллар ҳам бисёр. Яъники, ижодкорнинг ўзи ихота қўймаса, улардан ўқувчини ким ҳимоя қилади?!..

Мулоҳазаларим ўқувчига ишончсизлик ёки уни “ҳамиша ёзувчи етовида ва шу боис ҳимояга муҳтож” деб билиш сифатида тушунилмасин. Зеро, улар ўқиш жараёнининг психологик хусусиятларидан келиб чиқади. Дейлик, ўқиш давомида ўқувчи асар бадиий воқелигида яшайди, яъни персонажларнинг бошидан ё кўнгилдан кечганларни кечириб кўради. Энг муҳими, ўқувчи бадиий воқеликдаги “умри”нинг ҳар лаҳзасида унинг яратувчиси – муаллиф нигоҳи, муносабатини туйиб туради ва ўзи ҳам сезмаган ҳолда муносабатини шунга созлайди. Масалан, персонажнинг ўзгага зулм этиб ҳузурланаётгани тасвирланган ҳолат ўқувчи дилида мудроқ инстинктни кўзғатса, муаллиф муносабати уни қайтадан мудроққа солиб, унга нисбатан нафрат туғдиради. Аксинча, ёзувчи айна ҳолатни тасвирлаш чоғи инстинктга бўй бериб қўйса, ўқувчи дилидаги мудроқ инстинктни уйғотиб қўяди, холос.

Айтганларим адабий асар эзгулик томон ҳам, ёвузлик томон ҳам бирдек етаклайвериши мумкинлиги, ижодкор масъулияти ҳақидаги гаплар бугун ғоят муҳим аҳамият касб этаётганини кўрсатади. Дарвоқе, баъзи ижодкорлар “дилимга солганини ёзаман” дея гўё ўзларидан масъули-

ятни соқит қилган бўладилар. Асли, бундай қараш илдизи ғоят қадим: Гесиод шоир музалар қулоғига шивирлаганни айтишади деб уқтиради. Хўп, агарда шундай, яъни ижодкор шунчаки медиум – қулоғига шивирланган ё дилига солинганни етказувчигина бўлса ҳам, шивирки бор музалардан ва ё дилига солинганки нарса Раҳмондан бўлавермайди, ахир. Ҳолбуки, ҳақиқий санъат, жумладан, адабиётнинг раҳмоний бўлмоғи шартдир.

2. Энг катта адабиёт юрагимизда яшайди. Демак, адабиёт ҳар биримизнинг, ҳаммамизнинг ичимизда. Лекин адабиётга “яқин” бўлганимиз ҳолда нега дунёда зулм бор? Инсон янги йўл қидирмоқда. Нега? “Йўлини йўқотган дунё”да адабиётнинг ўрни ва роли борми? Нега у, яъни адабиёт дунёнинг йўлини йўқотишига жим қараб тур(а)ди? Адабиёт дунёнинг равишини ўзгартириб, унинг янги, муносиб йўл топишига илҳомлантирувчи куч бўла оладими-йўқми?..

Албатта, оптимист бўлган яхши, лекин “адабиёт ҳар биримизнинг, ҳаммамизнинг ичимизда” деган фикрга қўшила олмайман. Масалага реалроқ қарасак, адабиётга “яқин”-лик ҳам орзуланганни мавжуд дея тақдим этишдан бошқа нарса эмас. Йўқса, юз йил ўтиб ҳам Чўлпоннинг “Адабиёт ўқуйлик!” хитоби долзарб бўлармиди?! Халқимизнинг бу кунги китобхонлик даражаси эътиборга олинса, адабиётнинг ижтимоий роли ҳақида гапириш ҳам асосли эмасдек. Китобхонлик маданияти, бадий информацияни қабул қила олиш даражасини-ку гапирмаёқ қўяйлик. Ростки, кўпчилик учун “Ўтган кунлар” ҳамон “Отабек деган йигит бўлади, марғилонлик Кумуш деган қизни яхши кўриб қолади...” дан бошқа эмас. Қизиқ ҳолат: бувиларимизга бувилари “Фарҳоду Ширин”, “Лайлову Мажнун”ларни ўқишни тақиқлаган эканлар, “очишиб кетасан!” деб. Яъни бу борада ҳам жудай-ла илгарилаб кетмаган кўринамиз. Бас, аҳвол шу экан, “дунё равишини ўзгартириш” вазифаси адабиёт учун оғирлик қилмайдими?! Ҳолига қарамай унга бу қадар оғир юк ортиш инсофдан бўладими?! Назаримда, бугун жамиятимизда китобхонлик даражаси ва маданиятини юксалтириш масалалари муҳимроқ, зеро, бу борада эришажак муваффақиятларнинг табиий ҳосиласи ўлароқ нариги муаммолар ҳам ўз-ўзидан ҳал бўлиб боради.

3. Битта асар жамиятга икки хил таъсир кўрсатадими? Нима учун?..

Ҳа, ҳеч шубҳасиз... Шу ўринда бир воқеани эслашим ўринли кўринди. Йигирма йиллар нарида Тошкент сафаридан қайтаркан, ўзим тенги сергапгина ҳайдовчига тўғри келдим. Адабиётчи эканимни билгач, айтган биринчи гапи ҳамон қулоғим остида (оҳанг жилвалари билан) жаран-пайди:

– “Улуғбек хазинаси”ни зўр ёзганда, Одил Ёқубовмиди?!.. Халиги бор-у, Хуршидабонунинг “бегим... бегим...” дейишлари, воҳ...

Назаримда, ҳайдовчи йигит айна дамда ўша саҳнани илк бор ўқиган чоғдаги ҳолатни хаёлу кўнгилдан қайта кечираётгандек, гўё қизнинг ўтли шивирлари ошиғига эмас, нақд унинг ўзига қаратилгандек... Қаранг-а, адиб талқинида ушбу саҳна – икки тақдирни боғлаган покиза муҳаббат намоёни, икки дил ва вужуд бирлашган лаҳза, гўзал туйғунинг энг юксак чўққиси; ҳайдовчи тенгдошим хаёлида эса шахватдан ўзгаси қолмаган. Шунга ўхшаш, кимдир Асадбекиннинг тақдиридаги чигалликларни мушоҳада этади, ким эса унинг аъмолларига ич-ичидан ҳавас, хаёлида ё ҳақиқатда уларга тақлид қилади...

4. Хос ва омма диди ҳамда адабиёти ҳақида сиз нима деган бўлардингиз? Ҳаммага “ҳамма нарса”ни тақдим қилиш қандай оқибатларга олиб келади? Маънавий имунитети ҳали етарлича шаклланмаган ёш авлодга қандай асарлар тавсия этиладию қандайлари йўқ?

Сирасини айтганда, гап яна ихоталаниш, чеклову тақиқларга бориб тақалмокда. Зеро, ҳамонки “тавсия этиладиган” ва “тавсия этилмайдиган” асарлар бўлар экан, ўз-ўзидан ўқувчиларнинг кейингилари билан танишиш имконини чеклаш зарурати юзага келади. Шўро даври чекловларидан безган муҳитда ҳар қандай чекловга нисбатан салбий муносабат шакллангани ҳам, бирон-бир чеклов жорий этилсаёқ Ғарбда “демократияга таҳдид”, “инсон ҳуқуқлари поймоли” дея айюҳаннос солувчилар, ўзимизда бўлса уларнинг ноғорасига ўйновчилар топилиши ҳам бор гап. Қизиқ-да, дажжол ноғорасига шох ташлаб ўйнашдан аввал ота-буваимиздан қолган “бир балоси бўлмаса шудгорда қуйруқ на қилур” нақли эсланса-ку – олам гулистон. Ҳа-да,

бир танангга ўйла: “Фойданигина маслак билган кас нечук “менинг ҳуқуқларим ҳимояси учун” бунчалар ҳаражатманд бўляпти? Маслагидан кечганми ва ё бошқа фойдани кўзлайдимиз?..” Шундай, бу нокас “юртинг дарвозаларини очиб қўй, истаган еримни топтайин!” деёлмайди – “демократ” деган оти бор ахир, бас, не-не савдолардан қолган “эркинлик” отлиғ сийқа тангалари билан кўнгил дарвозаларини очтирмақ пайида бўлади, чунки руҳни булғай олса **бўлди** – **изми**га олгани шу!.. Хуллас, бугунги дунё манзарасини кўз олдига келтириб, ундаги руҳимиз, маънавиятимиз, миллий ўзлигимизга таҳдидларни мушоҳада қилолганки киши улардан ихоталанишга нафақат ҳақли, балки бурчли эканига имон келтиради. Зеро, имонли одам икки-уч бўғин наридаги авлодлари бугунги Ғарбдаги каби маънавий муҳитда яшашидан ор этади, бунга йўл қўйгудек бўлса охирати куйиб кетишини теран англайди.

Ҳеч шубҳа йўқ, “иммунитети ҳали етарлича шаклланмаган ёш авлодга қандай асарлар тавсия этиш” тарзида масала қўйилганини кўрибоқ мийиғда куладиган, шу ҳақда бош қотирувчиларни ижтимоий тафаккури қоқоқ ёхуд шўро қолдиғи – “совок”ликда айбловчилар ҳам етарлича топилади. Афсуски, дажжол хизматига руҳан ҳозир бу тоифа минг йиллар давомида масала айна шу тарз қўйилиб келганини билмайди ё билса-да назарга илмайди – кибрга берилган. Афлотун дегудек бўлсам, балки, “Унинг ким бўлибди?!” дейишдан ҳам тоймас, шундай бўлса-да айтай, қарийб икки ярим минг йиллар аввал Афлотун савол қўйган: *“Болаларимизнинг дуч келган мифларни, қайсики – тайину нотайин каслар томонидан тўқилган, аксарияти биз улар улғайганларида онгида бўлиши керак деб ҳисоблаган қарашларга зид келувчи мифларни тинглашлари, мурғак қалбларига сингдиришига осонгина йўл қўйиб бера оламизми?”* Файласуф бераётган саволнинг жавоби ўзи билан бўлса-да, у суҳбат равишини шундай олганки, шогирд хулоса ясайди: “Биз бунга асло йўл қўймаймиз!” Йўл қўймаслик учун эса иккита асосий чора кўрсатилади: 1) “миф яратувчиларни назоратга олишимиз керак: агар уларнинг асарлари яхши бўлса, қабул қиламиз, йўқса – рад этамиз”; 2) “тарбиячилар ва оналарни болаларга фақат тан олинган мифларни ҳикоя қилишга кўндираамиз”. Камина кун сайин амин бўляпманки,

Афлотун айтмиш чораларни замонамизга мослаган ҳолда қўллаш зарурати етилиб бормоқда. Сабр, “яна цензурами?!” дея аюҳаннос солмай тулинг, ҳозирча махсус назоратчи идорани назарда тутмадим. Негаки, кўзланган мақсадга ношир ва муҳаррирлар масъулиятини ошириш билан ҳам эришса бўладиган кўринади. Дейлик, ноширларимиз ўзларини аввало зиёли, шундан сўнггина тадбиркор деб билсалар, муаммолар ўз-ўзидан ҳал бўладигандек. Яна, муҳаррирлар юксак маънавиятли, бадий диди инжаю фаросатли бўлсалар-да, бемаза китобда “муҳаррири фалончи” қабилида ўз исми-шарифининг кўрсатилишидан ор қилсалар... Ниҳоят, бизга “адабиёт” дея тақдим этилган “нашр маҳсулот”ларини элакдан ўтказиб, хулосалари асосида наشريётлар фаолиятига жиддий таъсир қила оладиган тақдимотлар киритишга ҳақли бадий кенгаш бўлса...

Хўп, “нимани тавсия этмаслик” масаласини-ку шу тарз ҳал қилайлик ҳам, бундан-да долзарб “нимани тавсия этиш” масаласи кўндаланг бўлади. Хўш, ўша “иммунитети ҳали етарлича шаклланмаган”ларга тавсия этгулик нимамиз бор? Боринги, бизлар ўқиб катта бўлган асарларнинг бир қисми эҳтиёжни қисман қондираш ҳам. Қолганини-чи? Ахир, бугунги болалару ўсмирларнинг интеллектуал савияси шу ёшдаги бизлардан чандон баланд, бас, эҳтиёжлари ҳам шунга яраша эмасми?! Афсус, тан олиш керак, ҳозир шу эҳтиёжларни қондиришга қодир ёзувчи-шоирларимиз йўқ ҳисоби. Негаки, “болалар адабиёти”га биров менсимайроқ қараш урф бўлган. Энди бу ҳолни тубдан ўзгартириш, ёш авлод тарбияси билан бевосита боғлиқ соҳа ривожига жиддий, балки, давлат миқёсида эътибор қаратиш, амалий чора-тадбирлар ишлаб чиқиш зарур кўринади. Жумладан, соҳа мутахассислари иштирокида ёш хусусиятларига мос асарлар рўйхатлари тузилса; миллий адабиётимиз хазинасидаги сара дурдоналарни олиш билан бирга хорижий адабиётлардан сайлаб таржималар қилинса; ниҳоят, болаларимизга мўлжалланган китоблар оммавий адабларда чоп этилса-ю энг чекка қишлоқларгача арзон нархларда етиб борса... ҳақиқий маънода адабиётга “яқин” бўлиш йўлидаги дадил одим, адабиёт макон тутмоғи учун миллионлаб қалблар эшигини очиб бермоқ ва зиммасидаги эзгу миссияни бажаришига пухта замин бўлур эди.

5. Умидбахш ва тушкун адабиётнинг ўқувчи ва жамиятга таъсири масаласида нималар дея оласиз? Замоनावий дунёнинг бугун қандай адабиётга эҳтиёжи бор?

Ноумид – шайтон, дейдилар. Фикримча, буни “умидсизлик шайтондан” деб тушунган тўғрироқ бўлади. Умидсизликка тушганнинг шайтон қутқусига берилиши осонроқ, чунки, агарки у умидсиз экан, Раҳмонга ишончи дарз кетган, ундан йироқлашган. Менга қолса, тушкун асарлар асли дилларидаги умидсизликни енгилга чоғланган муаллифларнинг мағлубияти ҳосиласидир. Яъни, масалан, Камю асарлари ёзувчи дилини чулғанган абсурд туйғусини енгилга ҳаракат бўлгани каби, фақат, бу интилиш самараси турлича. Дейлик, “Қаландар ишқи”дек дилбар ғазалда Чўлпон умидсизликни енгил ўтолмаган. Бироқ бунинг узрли ваҳжи бор: лирика оний кайфиятни чизади, яъни оннинг ўзи сингари кайфият ҳам ўткинчи. Шеърхон кўнглида ҳам шу оний кайфият кечиб ўтади ва ўзидан кейин аксар (некин кишиларда) умид соғинчини қолдиради. Қолаверса, ҳаётида шу каби онлару уларни келтириб чиқарган омиллар нечоғли кўп бўлмасин, шоир дилидаги чўнг умид умидсизлик билан олишиб ва енгил яшаган: тушкунликка бўй бераёзган кўнглига қарата “Кўнгил, сен бунчалар нега Кишанлар бирла дўстлашдинг” деб бошланувчи машҳур хитоби бунга далил. Энди ўйлаб боқинг: тушкун руҳга йирик эпик асар, дейлик, роман йўғрилган бўлса-чи? Табиийки, бу ижодкордаги оний кайфият ифодаси бўлмаганидек, ўқувчи дилида ҳам ўткинчи эмас, аксинча, у кўнгилни тамом эгаллаш пайида. Иммунитети паст кўнгил бунга қаршилик қилишга ожиз, оқибат шайтанат учун енгил ўлжа бўлиб қолади.

Замоनावий, яъники биров “глобал исиш”дан, бошқаси “кичик музлик даври”дан, тагин бирови “астероид билан муқаррар тўқнашув”дан башорат қилиб турган дунё, ҳеч шубҳасиз, умидбахш адабиётга эҳтиёжманд. Умид – башариятнинг олисдаги нурга тиккан кўзи, адабиёт эса киприк мисоли уни чанг-ғубордан асрашу томчидори каби ювиб равшанлантирмоққа масъулдир. Зеро, ўша нурни кўролмай қолиш хавфи қаршисида зикр этилган ваҳимали башоратлар сохта пўписачалик ҳам кўрқинч эмас.

6. Ўтмиш меросни ҳар бир замон ўз мезонлари чиғиригидан ўтказиб туриши керакми? Нима учун?

Инсон ўтмиш меросига ҳамиша сайлаб муносабатда бўлади. Яъни у ўтмиш меросининг барини эмас, ундаги ўзи учун ижтимоий-шахсий аҳамият, қиймат касб этувчи нарсаларнигина қадрият санайди. Бевосита адабий меросга келсак, бунда қиймату аҳамият, биринчидан, асарда муҳрланган (кодланган) МАЪНО кўлами билан; иккинчидан, ўша кодлар (белгилар)нинг МАЪНОнинг янги қирраларини жилвалантириш ва ё янгиланган МАЪНОни ташишга қай даражада қобиллиги билан белгиланади. Бошқача айтганда, гап инсон учун аҳамиятли (кўламидан қатъи назар) ва эзгу мазмунни гўзал шаклда ифодалаш ҳақида бормоқдаки, бадий қадриятни сайлашнинг бош мезони шудир. Агар шу мезон қўйилар экан, биринчидан, бугун ўтмишда яратилган асарларнинг бари ҳам; иккинчидан, битта ижодкор, у нечоғли улкан истеъдод эканидан қатъи назар, яратган асарларнинг бари ҳам қадрият бўлолмайди. Яъни, қиёс жоиз бўлса, адабий-бадий қадрият мисоли тонналаб руда ичидан ажратиб олинган ёмби маъдандир. Албатта, оддий ўқувчида тонналаб рудани титкилашга на вақт, на тоқат ва на малака бор. Демак, меросимиздан дурдоналарни саралаб, гўзаллигию қийматини намоиш этган ҳолда кенг оммага тақдим этиш ва шу тариқа халқимизнинг бадий бисотини кўпайтириш вазифаси бевосита мутахассислар зиммасига тушади. Фикримча, бу борада муваффақият қозонишнинг яна бир муҳим шарти мактаб адабий таълимининг айна шу асарларни ўрганиш асосига қурилишидир. Ҳар икки ҳолда ҳам, яъни тадқиқот ва таълимда белгиланган мезондан оғишмаслик, муносабат ва баҳода холислик ҳал қилувчи аҳамият касб этади.

7. Инсон тирик экан, ҳар доим танлов қаршисида туради. Худди учта йўл бошидан чиқиб қолган эртак қаҳрамони каби. Ҳар қанақа мулозаматни бир четга суриб қўйиб айтганда, тўғри танлов қилишда адабиётнинг роли борми-йўқми, бўлса, қай даражада?

Албатта, танловга жуда кўп омиллар, жумладан, адабиётнинг ҳам таъсири бор. Дейлик, тадбиркор қаршисида танлов имконияти юзага келди: манави ишга сармоя тиксанг ўттиз фоиз фойда кўрасан, бунисига тиксанг – юз фоиз. Фақат кейингисида сағирлар ҳақида озроқ хиёнат бор... Ёки мана бунисига тик – юз эллик фоиз фойда кўрасан, фақат эл

манфаатига озгина зид томони бор... Тез бойимоқ тиласанг, бунисига тик – уч юз фоиз фойда кўрасан, фақат ҳамюртларингга оғу тарқатишинг керак... Албатта, адабиёт танловнинг арифметик ё иқтисодий томонига таъсир қилмайди, бироқ унинг маънавий-ахлоқий томонини белгилашга жиддий таъсир қилади. Яъни, агар тадбиркор мавжуд йўллардан кам фойда келтирса ҳам ҳалолини танласа, билинги, бунда бошқа маънавий-ахлоқий омиллар қатори адабиётнинг ҳам хизмати бор. Бу адабиётнинг потенциалидаги инсонни маънан юксалтириш, жамият ҳаётини тозартириш, ижтимоий муносабатларни ислоҳ қилиш, қисқаси – одамни ўзгартириш орқали оламни ўзгартира олиш имконига бир мисол, холос. Ушбу имкон рўёбга чиқиши ва тўла куч билан ишлаши учун эса, юқорида айтдик, китобхонлик даражаси ва маданиятини юксалтириш, адабий таълимни ислоҳ қилиш каби долзарб вазифаларни уддалаш тақозо этилади.

2015 йил

МУНДАРИЖА

Адабий асар ҳақида қайдлар	3
Адабий асар талқинига доир айрим қайдлар	12
Адабий таълимда тарихий-биографик шарҳнинг аҳамияти ҳақида	24
“Гипотетик усул” ҳақида мулоҳазалар	30
Шеърларида тупроқ иси бор	41
Инсон йўли	58
Бобур ва бугунги андижон адабий муҳити	63
Адабиёт биз кўниккан тушунчадангина иборат эмас (суҳбат)... ..	68
Ижод масъулияти.....	78

Адабий-илмий нашр

ТАЛҚИН ИМКОНЛАРИ

Муҳаррир:

Дилшод Ражаб

Мусахҳиҳ:

Нодира Эгамқулова

Бадиий муҳаррир:

Хуршид Иброҳимов

Техник муҳаррир:

Дилмурод Жалилов

«Turon zamin ziyo» нашриёти

Лицензия: АИ № 171. 2010 йил 11 июн

Тошкент ш. Юнусобод-14. 27/35

Теришга 2014 йил 20 февралда берилди.

Босишга 2015 йил 25 февралда рухсат этилди.

Бичими: 84x108 1/32. «Cambria» гарнитурасида

офсет босма усулида офсет қоғозида босилди.

0000 шарт. б.т 00000 ҳисоб нашр. таб.

Адади 5000 нусха. -сон буюртма.

“Ўқитувчи“ НМИУ босмахонасида чоп этилди.

Тошкент шаҳри, Юнусобод тумани, Янгишаҳар кўчаси, 1-уй.